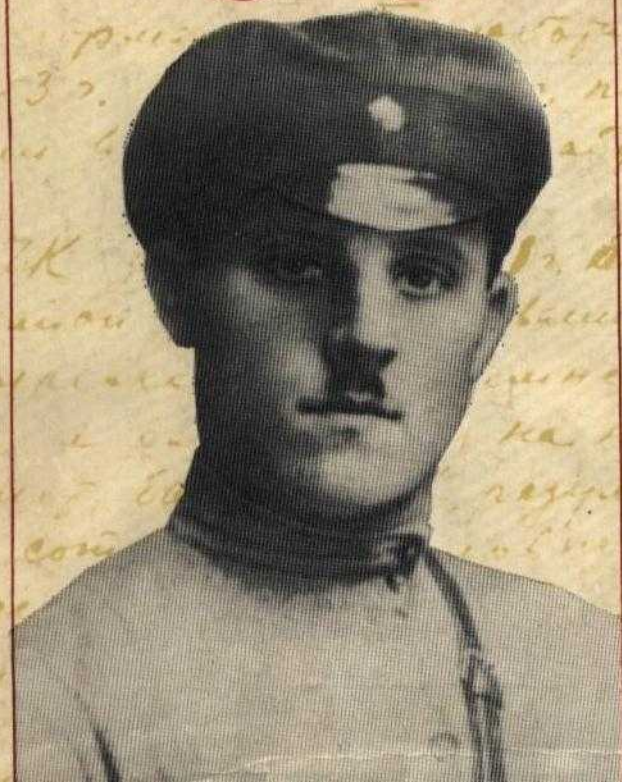

Степан Булгар

ЖАН пазары

СТЕПАН БУЛГАР

ЖАН ПАЗАРЫ

АРХИВ
СТЕПАНА КУРОГЛО

Кишинев
Картя Молдовеняскэ
1988

*Издание осуществлено
за счет средств автора*

© Степан Булгар, 1988.

ПРЕДИСЛОВИЕ

В предлагаемой читателю книге «Жан пазары» («Пламенные сердца») молодым гагаузским писателем С. Булгаром сделана первая попытка осветить неисследованные страницы из жизни гагаузского народа. На интересном материале, используя архивные данные, воспоминания родственников, односельчан и другие источники, автор знакомит читателя с героической судьбой людей, активно участвовавших в революционных событиях, выполнявших свой интернациональный долг в Испании, самоотверженно действовавших в подполье в годы 22-летней оккупации края королевской Румынией, внесших вклад в победу над фашизмом в годы Великой Отечественной войны.

Очерки посвящены жизненному пути конкретных людей со сложной и интересной судьбой. Каждый очерк является вроде бы самостоятельным произведением. Но это на первый взгляд. В целом же все очерки объединены и подчинены одной идее — показать вклад лучших представителей гагаузского народа в борьбу за светлое будущее.

Читатель узнает из книги о героической жизни Н. И. Тукана — участника революционных событий 1917 года, человека, жизнь которого тесно была связана с ВЧК в период гражданской войны, одного из организаторов частей особого назначения (ЧОН). Н. И. Тукан долгие годы служил в рядах Красной Армии. В составе Особой Дальневосточной армии он принял активное участие в событиях на КВЖД, за что был отмечен командармом В. К. Блюхером. Героическая жизнь Н. И. Тукана была отмечена высокими государственными наградами — орденами Ленина, боевого Красного Знамени, «Знак Почета».

В книге подробно описана судьба П. С. Генова, его сестры — Е. С. Геновой и брата — Г. С. Генова — уроженцев Чадыр-Лунги, внесших достойный вклад в борьбу за установление Советской власти в Крыму. П. С. Генов, например, в 1919 году возглавлял охрану Временного рабоче-крестьянского правительства. Бессарабии был одним из активных участников Бундесского вооруженного восстания. В одном из своих писем П. С. Генов пишет своему брату: «... беззабыт, а что

STINȚIFICĂ AL GAUZIETI

НИЦ ГАГАУЗИИ
ИМ. М.В. МАРУНЕВИЧУ

народность твоя в тисках гнета ждет доли твоего участия в её освобождении, но в основе любви всех трудящихся, какой-бы они ни были нации и цвета».

Интересна судьба П. Николаева из Комрата, члена большевистской партии с 1918 года, который за участие в восстании 1906 года был приговорен к каторжным работам. В тюрьме он встречался с Г. И. Котовским, другими революционерами, активно участвовал в гражданской войне.

Специальный очерк посвящен борьбе подпольщиков Комрата в 1919—1921 гг. с румынскими оккупантами. Этой же теме посвящен очерк о трагической судьбе жителей с. Дезгинжа Т. Байрактар, Г. Гросу и других, расстрелянных румынскими оккупантами в январе 1918 года.

В книге интересно и увлекательно описана судьба В. П. Арабаджи, выполнявшего поручения Коминтерна в 30-е годы, и участника гражданской войны в Испании коммуниста-интернационалиста Е. Стойкова, погибшего в марте 1937 года под Гвадалахарой, о котором в журнале «Красная Бессарабия» было написано: «Тов. Стойков был настоящим коммунистом. Он отдал свою жизнь за свободу испанского народа, чтобы спасти мир от фашистского рабства».

Герои книги сражались не только с оружием в руках, не менее действенным оружием было слово. В очерке «Песня» читатель встретится с жителем с Кириет-Лунга Д. Радовым, который в песне прославлял Красную Армию, за что в годы Великой Отечественной войны был замучен оккупантами.

Ряд очерков посвящен гагаузам — участникам Великой Отечественной войны. Поиски привели автора в села Запорожской области, где со второй половины XIX века живут переселенцы из Бессарабии. О судьбах гагаузов, проживающих в г. Акимовка, селах Александровка и Гамовка, читатель найдет интересные сведения. В частности, в одном из очерков рассказывается о Герое Советского Союза А. Буюклы, повторившего подвиг А. Матросова в 1945 году на Сахалине в боях против японских милитаристов.

В книге тесно переплетаются судьбы народов нашей республики и страны. И читателю весьма важно усвоить ту непреложную истину, что для населения Молдавии интернационализм — это не нечто, начинающееся за официальными границами Молдавской ССР, это образ повседневной жизни, мышления, это прямые взаимоотношения самых разных наций и народностей, основанные на дружбе и взаимопомощи, на взаимопо-

нимании. Свидетельством тому служит яркая жизнь описанных в книге героев.

В целом книга является хорошей основой для дальнейших поисков ярких страниц героического прошлого гагаузского и других народов нашего края, их художественного осмысления и воплощения. Она рассчитана на широкий круг читателей, поможет воспитывать в людях, и особенно у молодежи, чувство патриотизма и интернационализма, даст возможность по-новому оценить свои поступки, строить свою жизнь на примере героической жизни неординарных людей.

Г. Топузлу,
кандидат исторических наук

1917-жи йыл. Октябрь айы... инженер полкунда бүүк далгаланмакты. Қайнээр жўмнә орталык. Офицерлери, ангылары савашмышлар чевирмәә полку революциейә каршы, кувалээрлар. Айырэрлар полк башы бир солдаты да сорэрлар:

— Кими айыражэз командирә йардымжи? Солдатлар сөлеерләр калдырып еллирини:

— Тукан Николайы... Она вар насыл дайанмаа!

Чыкэр командирин йанына кенди Тукан Николай — 17-жи инженер полкун писары. Генч оланын үрәә далгаланэр: бүтүн полк айырэр — бурада вар бүүк сайгы. Буну йок насыл алмамаа есаба. О бакэр инсанын гөзүнә да дүшүнэр, ки вережек бүтүн куведини, каныны да, ләзым олурса, революция ичин. Тукан гечирер фикириндән фукара ушаклыыны, гелер аклысына дуума ери Чадыр. Ажаба етишти ми бизим тарафа да революция? Не олэр Бужакта? Ким варды насыл билсин, ани она, гагоуз халкын оулуна, солдатлар бөлә инан вережекләр.

Бу атешли йылдан чекедер Туканын революция савашмасы. Бу йыллары генә гетирежек аклысына Николай Иванович, ачан Бүүк Октябринин социалист революциясынын таманнажэк елли йылы. 1967-жи йылда газета «Советская Молдавия» типарлады указ: анмаа оннары ким дүүшмүш Совет Кувединин революция вакыдында. О указа гөрә Ту-

кан Николай Ивановичә верилди орден «Знак Почета».

О гүннәр сә... хер бир саат гирмиш историейә. Бир гүн топлушта полк карарлээр, ки не вар паалы, хепсини йолламаа революциейә йардым.

— Кафадар Тукан, Сизә изин гөтүрмәә Петрограда паралары хем алтын йалдызлы чалгыжы инструментлерини.

Еди аскер түфекләрлән, илердә Тукан Николай, кырмызы ширит гүүсүндә. Поездлән оннар етишерләр Петрограда да верерләр полкун параларыны хем чалгы инструментлерини «революциейә имдат», насыл демишләр солдатлар. Гери дору йола кийат оннара верер Петроградын Ишчи-Аскер депутатларын Совети.

1918-жи йылын, гүзүн, Тукан Николай Иванович гидер ишлемәә Ишчи-Чифчи милициясына Невель касабасында. Тездә Тукан оләр милиция башы. Кылыч белиндә, револьвер, бомба... Тукан йардымжыларыннан курэр революция даавасыны уездада.

Ватандаш женги... 1919-жу йылын, йазын, Туканы чаарэрлар Витебск касабасына. Бурада Дзержинскийин адамы окуйэр изини, коймаа Туканы Витебск губерниянын ВЧК-нын уполномоченныйы Невель уездында.

Доздолай гезерләр бандалар. Тукан гежә-гүндүз булунэр изметтә. Ба орада, ба бурада бандалар йапэрлар зарар Кырмызы Асверлерә, савашэрлар соймаа складлары, сойэрлар хем өлдүрерләр инсаннары. Бу йангынны 1919-жу йылын Николай Иванович Тукан гирер большевик партиясына. Шиндән сора ону билерләр нижә бир уйгун чекист да 1920-жи йылын ону койэрлар Витебск губерниясынын ВЧК политика бюросунун начальнии Невель

уездына. (Начальник Политического бюро ВЧК Витебской губернии.)

Раатлык йок бу йыяларда. Тукан да ара-мээр ону. Витебск губерниясында даалар чок, бандалар бүүк, бийаз гвардиянын парчалары сакланэрдар гүндүз, гежә дә йапэрлар зарар, коллээрлар активистлери.

Бу йылын Николай Иванович Тукан пек чок чалышэр курмаа ени аскер бөлүмнерини. Оннарын адлары койулду — Масус измети бөлмә (Части особого назначения.) Бу солдатлартан бүлә уезд чекистлери даадармышлар бандалары, басармышлар контрреволюциейн, йок едәрмишләр бийаз гвардияжылары, кулаклары.

Бир гүн гелер хабер, ани Далыссы күйүнә гелмишләр бандитләр. Гежә йарысы филан ердән чыкэр бир рота ЧОН. Тукан верер изин:

— Сарын бу евлери, орда банда булунэр!

Башлээр дүүш. Куршумлар жьвлээр хавада. Бандитләр пинәбилерләр бейгирлерә да савашэрлар качмаа, чыкэрлар күүдән. Ама чатракта оннары каршылээр пулемет. Орайы ону масус коймушту кенди Тукан. Куршумлар дургудэрлар бандитлери, ама оннар савашэрлар долайламаа бу куршуматачы ауллар ашыры. Тукан гөрүп буну, ики аскерлән чыкэр сокаа да атэрлар бирәр граната душманнарын араларына... Йангын... йангын! Илердеки бандитлерин дүшер бейгирлери, геркилери көс-текленерләр илердекилеринә. Қим калэр дири, верилерләр чекистлерин елинә.

Николай Иванович Тукан алты йыл йапэр зор измети милицияда хем ВЧК-да. Гөстерди кендисини гиргин хем бежерик командир, баша чыкармыш хепсини изиннери. О хер за-

ман сайармыш кендинä девиз чекист удосто-
верениясында лафлары: «Чекист ады истеер
гöзачыклык, кыйаклык хем гиргинник».

Ирминжи йылларда Тукан окуйэр Дзер-
жинскийн йазыларыны бир кийатта. Орада «де-
мир Феликс» йазармыш: «Душманнар бизи
йокту гöзлери гöрсүн ЧК-йы хем чекистлери.
Оннарын кинини биз аннээрыз. Саде ишчиле-
рин хем чифтчилерин инаны верди кувет
ВЧК-йа, сора ГПУ башарды о ишлери, соруш-
лары, ангыларыны койду революция».

1924-жү йылда Николай Иванович йоллээр-
лар ишлемäа Кырмызы Аскерä. Витебск гу-
берниядан о гечер Сибирь аскер округуна, бу-
рада о измет едер Аскер трибуналында.

1929-жу йылда бизим аскер чыкэр Китай
границасына. О йылын китай милитаристлери
чекедерлär бир женк границада. Кабледип
йардым империализмадан, китайлар йапэр-
лар чок провокация, капэрлар бизим демир
йолуну.

Бизим падишаалык топлээр границада бир
армия (Особая Дальневосточная армия), не
редä башмыш командарм Блюхер. Алты ай
сүртер бу конфликт, ама 1929-жу йылын де-
кабрисиндä бизим аскер енсеер душманнары. О
дүүшлердä пай алэр Николай Иванович Ту-
кан. Отузунжу йылларда Тукан ишлер про-
курор Томск демир йолунда. Озаман демир
йолларыны кулланармышлар аскер куветле-
ри. Китай границасында дүүшлär ичин коман-
дарм Блюхер баашлээр Тукана бирсаат хем
о кабледер нышан «За участие в боях КВЖД».

Нередä дä булунмазмыш Н. И. Тукан, о
унтумазмыш дуума ерини — Бессарабиейн
ангысыны запламышлар ромын оккупантлары.
О пек севионер, ачам Бессарабиейн куртарэр
Совет Бирлини, да о топрак бирлешер Ана-Ва-
таныннын. Йазын биткисиндä 1940-жы йылын

Николай Иванович гелер Чадыр-Лунгайа гөрүшмәә анасыннан, кардашларыннан, кызкардашларыннан. Бобасы етишәмемишти бу севимли гүнә кадар.

Чок йыл гечтийнән, Николай Иванович севәрмиш аннатмаа, нижә гирмиш аула да мамусу танымыш ону. Ирми беш йыл оннар гөрмемишләр бири-бирини! Николай Ивановичә аннатмышлар, нижә зормуш йашамаа оккупацияда, гагоузлары бракмазмышлар лафетмәә ана дилиндә, Бир афта дурәр о дуума ериндә да ислә гөрер, некадар ашааламыш Чадыр-Лунга ирмики йылын оккупация заплыында.

Ачан чекедер Бүүк Ватан женги, Николай Иванович йазәр рапорт, ки гитмәә фронта, ама ону алмээрлар контузия ичин, ангысыны каблетмишти таа Ватандаш женгиндә.

Николай Иванович йапәр служба Кырмызы Аскердә отуз йылдан знедә. Савашмасы ичин 1944-жү йылда о кабледер орден «Боевого Красного Знамени», сора 1945-жи йылда — «орден Ленина», чок медаль.

Николай Иванович хем карысы Клавдия Александровна бүүтмүшләр уйгун ушаклар. Бүүк чожуклары Петри оләр геми капитаны. 1940-жы йылда битирмиш училищейи Владивостокта — Владивостокское высшее военноморское училище. Служба йапәр Пацифик океан флотунда. 1941—1945-жи йылларда женк едер тралер гемилериндә, гечирер үк геми лери Америкайа. Тукан Петр Николаевич кабул етти дөрт «Красная Звезда» ордени, медаль «За боевые заслуги», ики китай ордени хем таа башка нышаннар. Туканын күчүк чожудуу, Вадим ишлеер «Эталон» заводунда мастер, кызы да ишлеер библиотека изметчиси.

Илкйаз вакыды, 1919-жу йыл. Поезд, нередә булунэр Бессарабиянын большевик правительствосу (Временное рабочее-крестьянское правительство Бессарабии) гидер Новосавицкая станциясындан Раздельнаейә. Ачан поезд йавашытты йолуну дөнемечтә, ансыздан узактан башладылар дүүмәә топлар. Бир гүллә илишти вагона да поезд йаваш-йаваш дурду, ачан атеш етмәк битти. Поезди коруйан аскерләр тез-тез чыкывердиләр вагоннардан да сардылар демирйолун долайыны. Коруйан ротанын командири Петр Генов верди изин:

— Пулемету чекин поезд алтына!

Кендиси дә долайлады поезди ики кишийлән. Тутарак сол колларынан кылычлары, оннар синерәк йаклаштылар кырык вагона. Бурада солдатлар ерлештирәрдиләр кырык тафталары: зарар йокту чок.

Бу вакыт, дийл узакта, салкым аачлары ардында гөрүндү Петлюранын бандитлери. Атлылар йаклаштынан поездә башладылар атеш етмәә, куршумнар жывладылар йукарда хавада.

Ислә билинәрди, ани ромыннарын шпионнары хеп гозледерләр нерейн гидер Бессарабиянын большевик правительствосу. Дийл чоктан газета «Голос красноармейца» йазарды «Тутулду шпион йувасы, ангысы ракеталарлан гөстерәрди, нередә булунэр ставка (Бессарабиянын правительствосу). Биркач шпион тутулду».

— Атеш!— верди изин командир Генов.

Хепси кырмызыаскержиләр башладылар

куршум атмаа душманнара. Иардым етти куршуматачы, куршумнар бичтиләр илк сырайы да калан бандитләр чевирдиләр бейгирлери гери, бракып өлүлери.

Тездә поезд илерледи йолуна.

Правительство башы Н. И. Криворуков чаарды П. Генову, сөледі она биркач ислә лаф. Правительствода ислә биләрдиләр, ани гагоуз Петр Генов кескин командирди. Онун солдатлары кимсейн йаклаштырмайжәклар поездә.

Илери Петр Генов рота командириди 45-жи дивизияда. Кенди Якир вердийди рекомендаця, ки Генову коймаа командир кору-йан рота башы Бессарабиянын большевик правительствосуна. Дийл бир керә Генов дүүштү бандитләрлән, бийазларлан, ромын хем француз оккупантларынан, ама хер заман гөстерди кендисини кыйак хем фикирли командир.

Майын ирми алтысында 1919-жу йылын правительство башы Криворуков чаарэр П. Генову да сөлеер:

— Петр, бу гежә I-жи Бессарабия полкун аскерлери гечежәкләр Ниструйу, есап едериз куртармаа Бендери. Бундан да сора калдырмаа калкынты бүтүн Бессарабияда. Сана изин, ал корумак ротанын аскерлерини да гин Паркана, орада полк башы Чухненко хазырлээр аскерлери дүүшә.

Тираспольдән аскерләр П. Геновлан бейгирлердә атлы хайдээрлар Паркана. Бу куйдә дурармыш I-жи Бессарабия полку. Саат үчтә гежә аскерлери дизерләр школа аулунда да Н. Чухненко аннадэр:

— Бу гежә уражәз оккупантларын үстүнә, башлайжәз куртармаа Бессарабия инсаннарыны, топраамызы революциянын душманнарындан, оккупантлардан. Биз билериз, ани Бендердә ромыннар капамышлар капана 200

француз солдаты, ангылары истәмемишләр дүүшмәә бизим революциейә каршы. Оннары ләзым куртармаа зындандан да чевирмәә бизим тарафа. Оккупантларын түфеклерини алып вережиз Бендердеки ишчилерә. Илери кардашлар!

Сабаа каршы кырмызы аскерләр кайыклардән гечерләр Ниструйу да атакалээрлар касабайы. Ромыннар серсем калэрлар да саде етиштирерләр биркач керә атеш етмәә. Бизим артиллерия баседер биркач гүллә Бендерин демирйолун станциясына. Йарым сааттан сора чекедер дүүшләр касабанын сокакларында. Бурада саклысавашчылар бекләрмишләр Кырмызы Аскери да чыкэрлар йардыма. Оннар урэрлар оккупантларын үстүнә башка сокаклардан.

Петр Генов кенди аскерлериннән етишер казармалара, ани Притягайловская сокаанда булунармышлар. Бурада ишчиләрлән бүлә алэрлар есирә французлары, ангылары ромыннара пай тутармышлар. Оннар силәхларыны даадэрлар инсаннара.

Бу вакыт ромын оккупантлары гелерләр кендилеринә да савашэрлар чыкмаа Нистру бойуна да бракмаммаа бизим аскерләр гечирсиннәр заплы французлары сол тарафа. Су бойунда тутушэр бир йалынны дүүш. Пек йардым едерләр куршуматаччы матрослар, оннар бичерләр сук-сук куршум сыраларыннан душманнары. Ромыннар дайанамээрлар да бракып өлүлери качэрлар. Ама бунуннан дүүш битмеер.

Беш саат сүртер дүүшләр касабанын сокакларында. Кувалайрак оккупантлары кырмызы аскержиләр чыкэрлар касабанын орта мейданына. Бу вакыт вокзал тарафындан чыкэрлар башка француз солдатлары да урэрлар калкынтыжылары. Душманнарын гөзчү-

лери денемешләр, ани кырмызы аскержиләр азлыкты. Онуштан французлар хем ромынар чыкэрлар атакайа. Оннара йардым едер артиллерия. Иаваш-йаваш душманнар итирерләр калкынтыжылары су бойуна.

Петр Генов атеш едер душманнара, ачан битер патроннары. Озаман о атлээр бир аул ашыры да савашэр чыкмаа Нистру бойуна. Ама некадар о савашамамыш, хер ердә гөрәрмиш оккупантлары. Ромынар хем французлар енсемишләр калкынтыжылылары...

Сокакларда гезәрмишләр оккупантлар, гирәрмишләр ауллара, арармышлар кырмызы аскержилери. Генов саклы гирер бир аула да урэр евин капусуна. Чорбажы, бир ишчи адам, саклээр ону таванда да Петр осой саде куртулэр душманнардан. Бу евдә ону саклы тутэрлар ики айдан чок да бир гежә о чыкэр касабандан да йайан етишер Чадыра. Чожук башлээр илин солумаа, ачан йаклашэр кенди ана-борба евинә, ама нередән сә чакэрлар ромын жандарлары да тутэрлар ону соакта. Ким сә сесетмишти оккупантлара, ани большевик Генов пейдаланмыш.

— Стай! Болшевикуле!

Гетирерләр бир евә, нередә булунармыш сигуранцанын агентлери, дүверләр, ама о оннара бишей сөләмеер, деер саде, ани гелер чыраклыктан. Маана казанмаа гитмишмиш зенгиннердә. Ики гүндән сора поездлән гетирерләр Болграда, орада ромынар дүзмүштүләр бир концлагерь. Уч ай тутэрлар орада П. Генову. Бир гежә о качэр орадан да саклы гелер Чадыр генә, ама уурамээр евә, ону саклээр досту Константинов.

Йашаркан саклы, Петри хеп дүшүнәрмиш насыл йапмаа да гитмәә Кырмызы Аскерә. Онун жаны пек ажыйармыш, ани о бурада дурэр, ачан кафадарлары революциейә чалы-

шэрлар, Бир гүн досту чаарэр Петринин кардашыны да аннашэрлар, ани о вережек она документлерини. Алып кардашынын паспортуну Петр Генов етишер Бендерә да 1920-жи йылын январында гечер Ниструйу бузда.

Тираспольдә булунармыш Бессарабиялы саклы комитети да орайы гидер П. Генов. Комитеттә о булушэр достларыннан, ангылары санармышлар, ани ону өлдүрдүләр майын 27-дә 1919-жу йылда. Оннар севинерләр, ани Генов калмыш дири да верерләр она документ да йоллэрлар ишлемәә инструктор уезд-военкоматта. О йылын йазын Петр Генову йоллээрлар үренмәә Совет курулмасы школасына Одессада. Уренәркән школада ону кабледерләр ВКП(б) кандидаты. Сентябридә, битирдийнән школайы, Генову йоллээрлар ишлемәә Одессанын уезд ревкомуна инструктор да бир айдан сора парткомиссия айырэр ону, нижә бир кыйметли адамы, да йоллээр ишлемәә Губерния ВЧК-сына чекист.

— Петр Семенович, билериз, ани Жанабиниз таа 1918-жи ыйлдан чалыштыныз бизим революциейә. Ләзым биләсиниз, ани чекист ишлемәә йоллээрыз ен кыйметли инсанары. Ий саатта!

Одесса губерниянын ВЧК-сы дүзүлер 1920-жи йылын февралиндә да ачан П. Генов гелер орайы ишлемәә пек зормуш ишләр губернияда, орталык долуймуш революциянын душманнарыннан, бийаз гвардиянын шпионнарыннан, ангылары геләрмишләр Одессайа Болгариядан, нередә конмушту даанык армиянын парчалары. Бу зор вакытта П. Генов пай алэр дийл бир дүүштә контрреволюциейлән. О ишлеер уездада уполномочен, сора чалышэр бандалара каршы дүүшән отделдә, нередә башмыш М. О. Мисошников. О вакыт

губерниянын ВЧК башыймыш Макс Абелевич Дейч, легендалы революционер. 1922-жи йылын о чыкэр ВЧК-ГПУ-дан да гирер үрен-мää чифтчилик институтун рабфаанда. Чекист характеристикасында онун айзылыды: «Чалышкан хем мукайет изметчи».

Чекедер ватандашлы йашамак...

Гечер йыллар.. Москва, 1929-жу йыл. О, Востоковедение институтун студенти, Петри Геннов гелер топлуша, ангысыны йапарды «Общество Бессарабцев» да бурада ону каршы-лээр историк Бантке, ангысы пек достлашарды гагоузларлан. О 1908-жи йылда отурмушту Кишинев капанында бүлә комратлы революционерләрлән, ангылары йапмыштылар 1906-жы йылда «Комрат республикасы».

— Заманэрсын, Петри. Сеиннән истеер булушмаа билгич-тюрколог Дмитриев.

— Не иш ичин?

— Тә адрес, о пек йалварды уурайасын она.

Ертеси гүнү Петри гидер адресә гөрә да булушэр Николай Константинович Дмитриев-лән.

— Сизсиниз ми Петр Семенович Геннов?

— Бәним...

— Пек ислә, ани гелдиниз.

Биягич буйур едер Генову ичери да анна-дэр:

— Бән йаздым бир материал «Фонетика гагаузского языка» да истеерим сиз окуйасыныз ону, бакасыныз дору му бән верерим транскрипция, фонетика нижә ишидилер. Бән истеерим сөлемәә сизә, ани бендә В. А. Мошковун кийатларындан каарә йок башка гагоуз йазылары. Ама ләзым үренмәә гагоуз дилини, хазырламаа кийат гагоузлара, да ачан Бессарабия бирлешежек ана-Ватаныннан, га-

гоузларын да олсун кенди йазылары, үрен-
синнәр кенди дилиндә. Сиз билерсиниз, ани
хепси түрк миллетлери бизим девлетимиздә
каблеттиләр кенди алфавитлерини. Буну лә-
зым хазырламаа гагоузлара да. Инанэрым,
ани о гүн гележек.

— Бән дә инанэрым, ани бизим халк чы-
кажэк айдыннаа. Некадар гагоуз Ватандаш
женгиндә өмүрүнү верди Революция ичин...

— Сиз дә дүүштүнүз мў о женктә? Анна-
дыныз йашаманызы, бана мераклы гелер. Сиз
илк гагоуз, ангысыннан бән, түрколог, бу-
луштум.

— 1918-жи йылын гелдим Кавказ фронту-
дан евә. Бурада да ромыннар башладыдар
капламаа Бессарабиейи. Бән гиттим Одессайа.
Йазылдым Румчерода Кырмызы гвардиейә.
Тездә бизи йолладылар Аккермана ромынна-
ра каршы. Сора Одессада курулду 1-жи Бес-
сарабия полку 45-жи дивизияда. Койдулар
бени рота командири. Бән пай алдым дүүш-
лердә ромыннара каршы Бендердә, орада биз
гечтийдик Ниструйу. Французларын артилле-
риясы йардым етти ромыннара. Пек шаштым,
ани французларлан бүлә дүүшерләр бизә кар-
шы негралар, араплар. Илери койдулар бени
коруйан рота башы. Биз коруйардык Бесса-
рабиянын большевик правительствосуну. Оза-
ман биз топландыйдык куваламаа ромынна-
ры Бессарабиядан да топлардык хепсини
куветлери. Бу куветлерин башыйды Бессара-
биянын большевик правительствосу, онун пред-
седателиди Н. И. Криворуков. Ама озаман
1919-жу йылын биз куртарамадык Бессара-
биейи...

1920—1922-жи йылларда ишледим Одесса
губерниянын ВЧК-сында. Орада Флүм следо-
ватель, дүүштүн бандаларлан, контреволюция
куветлериннән.

2 С. Булгар

GAGAUZ MİLLİ ARHİVİ

«СЪ» КРИЛЪ Е СЕРСЕТĂРИ
ȘTIINȚIFICĂ

А Р Х И В

СТЕПАНА КУРОГЛО

ИИЦ
ИМ. М. В. МАРУНЕВИЧ

— Гечмишиниз сиз бир парча женк йолу!— деди Дмитриев.

— Тә шинди бешинжи курстайым Востоковедения институтунда.

— Пек ислә, пек мераклы,— деди Дмитриев. — Бән дә истеерим үрenheim гагоуз дилини.

Бундан сора П. Генов хем кызкардашы Елена Генова дийл бир керрә булушәрлар Дмитриевлән да йардым едерләр она аннаштырламаа гагоуз лафларыны В. А. Мошковун кийатларындан.

* * *

Петри Генов верер бүүк өрнек кызкардашына Елена Семеновна. 1920—1922-жи йылларда кыз измет едер ВЧК-да. Она верерләр изин чыкармаа мейдана бандитлери. 1921-жи йылда Петри хем Елена гөрерләр Ф. Э. Держинскийи. О гелер Одессайа Николаевдан пароходлаң «Нестор летописец». Елена Семеновна аннадармыш, нижә йолламышлар инсан каршыламаа Держинскийи, ама о йалныз вокзалдан гелмиш ЧК йапысына. Ертеси гүнү чекистләр даатмышлар атман Кошевойун бандасыны. О гүннәр Петри Семенович хем Елена Семеновна ишидерләр Держинскийин лафыны. Бу булушмайа анмак калсын ки, Елена Семеновна койәр чожуунун адыны Феликс.

Елена Семеновна да битирер Москвада Востоковедение институтуну, ишлеер үч йыл Сауди Аравияда бизим полпредствода, касабда Джибба. Сора 1936—1938-жи йылларда измет едер граница аскерлериндә 37-жи погранотрядта касабда Батуми секретарь-талмач. Сора ону кабледерләр Востоковедение институтуна ишлемәә (преподаватель турец-

кого языка, зав. кафедрой турецкого языка Высшей школы НКВД).

Ачан чекедер Бүүк Ватан женги, Елена Семеновна гидер эвакуацией институтлан. Женк биттийнән гелер Чадыра, ишлеер Партия Райкомунда отдел башы, чок йыл гөтүрер библиотекайы.

Елена Семеновна каблетмиш нышан «50 лет в партии», Ватан вермиш она «Орден Трудового Красного Знамени» хем чок медаль.

Чадырда билерләр Елена Семеновнайы. О чок йыл айырылмыш депутат орадакы Советта, чалышмыш колхоз курулмасына. 1957-жи йылын чыкэр гагоуз алфавити. Она верерләр йапсын рецензия гагоуз орфографиясына, ангысыны дүздүйдү Д. Танасоглу х. б. Елена Семеновнайы вар нижә гөрмәә дири гиби бир документли фильмда, ани хазырлады 1951-жи йылда Л. А. Покровская хем оператор О. Разумовский Ленинград университетиндән.

* * *

Меркалы гелер таа бир Геновун йашамасы, оннарын күчүк кардашынын. Гөргги онүч йашындаймыш, ачан ромыннар каплээрлар Бессарабиейи. Гөргги биләрмиш, ани батүсү хем какусу булунэрлар Москвада. Онуштан 1927-жи йылда ики кафадарыннан саклы гечер Ниструйу да бираздана гелер йашамаа Москвада. Орада ону кабледерләр ишә демирйолуна. Гөргги гирер «Общество Бессарабцев» азасы. Бу йыллар ичин йазэр историк Я. М. Копанский монографиясында: «Общество Бессарабцев в СССР и союзы бессарабских эмигрантов 1924—1940 гг.» О кийатта вар тебу лафлар: «Москва отделениясында «Общество Бессарабцев» чалышэр Чадыр-Лунгадан слесарь Г. С. Генов, ангысы конэр йашамаа Москвада 1930-жу йылларда. Передовик.

КПСС азасы 1931-жи йылдан, о чок вакыт верер МОПРа хем «Общество Бессарабцев». Московада. Оун савашмасына гөрә паровоз депосунда МОПРанын фондуна дүзерләр беш паровоз. О актив пай алмыш МОПРанын III-жү съездиндә. Ангы аудиторияда лаф сөләрмиш, орада хер заман аннадармыш, нижә зормуш йашамаа оккупация алтында».

Г. Генов ислә танышармыш Елена Стасовайлан. Отузунжу йыларда о чыкарармыш Стасованын текрарларыны, йапармыш изиннерини хазырларкан МОПРанын III-жи съездини. Елена Стасова илери ишлемишти В. И. Лениннән, олмушту ЦК секретари. Бир кийатта Стасова йазэр Генова: «Было очень приятно получить письмо от старого мопровца и вспомнить о былой работе...»

Сталинин репрессиялары гечерләр Гөрги Геновун да йашамасындан. 1937-жи йылын УНКВД арестә алэр ону, маана о иш ичин, ани 1927-жи йылда гечмиш границайы. Сансын билинмәзмиш, ани чожук качмыш Ромыниядан, ки гитмесин измет етмәә оккупантларын аскериндә. Гөрги дурэр лагерьлердә секиз йыл, чыкэр сербестләә 1945-жи йылын. Ама реабилитация кабледер 1956-жы йылда, ачан Коммунист партиясы көтүледи Сталинин политикасыны.

Ләзым сөлемәә, ани кардашларын ежеллери чапразлашмышты репрессияларда. Петри Генов да арестә дүшер 1938-жи йылда, ама ертеси йылын ону колверерләр. Ажы бир нышан гнби калмыш кардашларын йашамаларында Сталинин репрессиялы вакидындан. Оинар бетва едәрмишләр о репрессиялары, ангылары дүшмүшләр кабаатсызларын башларына.

Г. С. Генов битки йылларда чалышмыш штатсыз корреспондент «Советская Молда-

вия» газетада. Кенди йазыларында о чыкармыш түрлү ишләр, калдырмыш ләзимны проблемалар, йардым едәрмиш инсаннара булмаа дорулуу да чокуна йардым етмиш. Чойу гелмишләр гечирмәә бу дору адамы битки йолуна.

Г. С. Генов каблетмиш медаль «За доблестный труд в честь 100-летия со дня рождения В. И. Ленина», «Ветеран труда», она верилди паалы нышан «50 лет в партии» хем таа башка нышаннар.

Геновларын ежели алифлийдир, мераклы хем гиргиндир. Оннар сайармышлар бири-бирини, зор вакытта йардым едармишләр бири-биринә. Ачан айлә каләр айырылы ромын оккупациясынын бетеринә, Петри Семенович унутмээр мамусуну. О каbledер документ, ки йолламаа пара Чадыра. 1930-жу йылда о чарәр анасыны хем кызкардашыны Москвайа. (Озаман йокмуш дипломат баалантысы Ромыниейлән да онуштан Анна Федоровна хем Мария Генова гелерләр Совет Бирлийнә таа Турциядан, гечип Кара денизи).

Москвада оннары үредерләр русча. Мария гидер авшам школасына, сора гирер ишә фабрикайа.

Дору йашамышлар бу инсаннар, чалышмышлар революциейә, женк вакыдында да. Оннарын биографиясы гитмиш нижә Ватанын историясы.

Гечти чок йыл революциядан, гитти о инсаннар, бүүдү башкалары. Ама ким дүүшмүш Совет куведи ичин, чалышмыш онун енсейиши ичин, дийл ләзым ундулсун бир дә заман.

КЫЯК АДАМ

1935-жн йылда журнал «Красная Бессарабия» чыкарды революционерлерин портретлерини, ангылары дүүшмүшләр царизмайа каршы 1905-жн йылда. Оннарын арасындан белли олэр Павел Николаев. Журнал йазэр онун ичин: «Николаев Павел комратлы, пай алмыш 1905-жн йылын революциясында Бессарабияда. Бундан сора дурмуш чок ыйл каторгада, куртулмуш 1917-жн йылда, февраль революциясындан сора. Гечмиш бүтүн Ватандаш женгини, ВКП (б) азасы 1918-жн йылдан».

Комрат калкынтысы калды историяда, насыл бир бүүк олуш илк рус революциясында. Бу калкынты ичин йазармышлар Москванын газеталары, биләрмишләр революционерләр Кишиневда, Одессада. Пек коркмуш бу калкынтыдан Бессарабиянын губернатору, нечин ани бу калкынты пек политикаलयмыш. Бу жакта инсаннар: гагоузлар, украиннәр, молдованнар истемишләр вермәә зенгиннерин топрокларыны фукарлара, курмушлар республика. Бизә гелер мераклы о инсаннарын ежели. Оннарын арасындан биз истеериз аннатмаа Павел Николаевын йашамасы ичин.

Не биз билериз бу гиргин гагоуз ичин?

Павел Николаев дуумуш 1888-жн йылда Комратта. О пек ислә танышармыш Галацан Андрейлән да онуннан бүлә хазырламыш Комрат калкынтысыны 1906-жы йылда. Макар ки о генчмиш, онсекиз йашындаймыш, чо жүк илерки сыралардаймыш.

Революционер хем историк С. Бантке йа-

зысында «20-летие Комратской республики в Бессарабии» йазэр, ани дурмуш Кишиневун капанында комратлыларлан, ангылары пай алмышлар калкынтыда. Бантке корумуш бир йапрак, нередә П. Николаев йазмыш аклына гетирмеклерини, нижә о пай алмыш революцияда. О йазэр: «Айдын хем йылдызлы гежа. Шашкын, дургунмайрак ишидилер чан дүүл-меси. Йангын мы? Дийл, истенилер дийл йангын, ама несә башка иш. Хер тарафтан качэрлар инсаннар клисә йанына, мейдана. Йок, бу дийлдир пожар, йангына бөлә топланмээрлар. Йарым саадын инчиндә мейдан долду инсаннан. Чифтчи дүннеси кайнээр хем өтер чаннан бүлә. Саде бир сес гечти башка сес-лери: «Студенти Галацаны арестә алмышлар да хайдамышлар Кишинева!». Чифтчи үфкеси башалады кайнамаа да инсаннарын башларын үстүндән тутмушлар йангын. Хепси сесләр олдулар бир сес: «Вер Галацаны, вер Галацаны!» Дуйулэр чиркин иш, дуйулэр өлүм. Кырылэрлар сырчалар, кырылэрлар софралар, скемнеләр; йыртэрлар, сыбыдэрлар кийатлары, приставын йапракларыны. Йакэрлар оннары инсаннарын өнүндә. Дүүлмүш хем ыжыранны приставы сүрүклеерләр телеграфа, изин едерлар она урсун телеграмма — колверсиннәр Галацаны. Күй бастырэр реакцион касабайа, күй арээр йол алмаа куведи елә. Чифтчиләр арестә койэрлар стражниклери хем старшинаы да алэрлар оннарын түфеклерини хем кылычларыны. Капээрлар биркач буржуйу да. Ертеси гүнү курулду «Комрат республикасы».»

Бу аннатмактан ислә гөрүнер, ани Павел Николаев алмыш пай калкынтыда. Республика сүртер 15 гүн. Чифтчиләр дүзерләр Топрак комитети, курэрлар Республикаканын корумак комитетини. «Ики афта чифт-

чиләр топланармышлар да есап едәрмишләр, не йапмаа. Ама тездә Кишиневдан гелер ики драгун эскадрону топларлан. Январин 6-да ики топ башлээр атеш етмәә касаба ичинә. Кавалерия гирер күй ичинә. Топлээрлар инсаннары мейдана, койэрлар дизчөкә да башлээрлар сормаа, киммиш организатор? Жанын диндә,— гетирер аклысына Павел Николаев,— революция атеши йанарды, гезәрди ток гиби, кавиләрди да кавиледәрди хепсини».

Бундан сора 100 киши комратлы арестә алдырлар да гөтүрдүләр Кишневун зынданына. Олэр даава. Кимә верерләр ики-үч йыл, йакын отуз кишийи йоллээрлар Сибирә. Оннарын да арасындаймыш П. Николаев.

1908-жи йылда о капанда булунармыш Г. И. Котовский дә. Гайдук ислә танийармыш комратлылары. Галацана шакадан дейәрмиш: «Комрат республиканын президенти». Котовский достлашармыш Николаевлан. Ама таа кави оннар достлашэрлар бир серемжедән сора. Бунун ичин аннадэр аклына гетирмеклериндә Ф. Алекс «Котовский в тюрьме и подполье».

Бир керә арестантлар савашэрлар өлдүрмәә Котовскийи о иш ичин, ани о бракмазмыш бандитлери күстүрсүннәр политика ичин капалы адамнары... «Йакын он киши сарэрлар Котовскийи да савашэрлар йыкмаа ону ерә. Оннар алатлээрлар етиштирмаа, ачан Котовскийин достлары булунардылар камераларда капалы. Таа бираз да Григорий Ивановичи кайбедежекләр... Биз башладык баармаа пенчерә ашыры: «Не йапэрсыныз сиз?!»

Ачан бу сеслери ишидер Павел Николаев хем Котовскийин достлары, оннар ачэрлар демир капуйу да хызланэрлар куртармаа гайдуу. Котовскийи бу заман дүвәрмишләр да Павел Николаев илкин етиштираер она йарды-

ма. Сора гелерләр башкалары да хепси бирдән куртарэрлар Григорий Ивановичи душманнандан, ангыларын еллериндә вармыш бычак.

Хеп бу аклына гетирмеклердә Ф. Алекс йазэр: «Павел Николаев хеп комратлы, гидер Швейцариейә. Дөндүктән сора гери, ону тутэрлар Затишье станциясында Раздельнаянын йанында. Гечмиш каторгайы. Чивик хем йалынны оратор. Кыйак адам, кәмил түркүжү. Сокак Садовая хем Липован чатраа шинди дә ислә тутэрлар онун авшам концертлерини. «И смерть, и смерть вам, тиранам!», «Есть на Волге утес». Түркү репертуарлары онун битмәзди.»

Февраль революциясындан сора Николаев гелер Сибирьдән евә Комрада да тездә генә тутунэр ишлемәй революцияда. Комрат музейиндә вар бир фотография 1917-жи йылдан: Николаев йапэр большевик пропагандасы үренижиллерә озаманкы Комрат реал училищесиндә.

1918-жи йылда Павли Николаев гелер Кишинева йапмаа бааланты орадакы большевикләрлән. Бу период ичин гөстерер С. Рубан 1927-жи йылда йазысында «Бессарабская организация большевиков в период Октября», ангысы типарланмыш журналда «Красная Бессарабия». С. Рубан йазэр: «Икинжи делегат бизә гелди Николаев Павел. О гелди Комраттан, бүүк күйдән, Гагоузия центрасындан хем насыл илерки вакыт денәрмиш о тарафа — Бужак. О гелди совет тутмаа — вар мы насыл йампаа Бужак, йаки дә Гагоуз республикасы центрасыннан Комратта.

Гагоуз кафадарларында йашарды таа 1905-жи йылын традициялары, ачан оннар йаптылар кенди республикасыны, кувалайып, илкин ислә дүйүп, исправнини, да сора курэр-

лар Революция комитети... Бу революция кур-
масы сүртмемиш ики афта, ама шинди Ок-
тябридән сора, ачан курулдулар национал рес-
публикалары Украинада, Молдавияда, онна-
рын башларында гезәрдиләр хеп те о ески
идеялар.

Кыса конушмактан сора Мелешиннән, Ни-
колаев аннады, ани Кишиневдан бүүнкү гүндә
йок насыл беклемәә йардым, орадакы боль-
шевик организациясындан — бу үзерә зор ла-
фетмә о иш ичин. Николаев калды Кишинев-
да да башлады ишлемәә. 1918-жи йылда гир-
ди бизим партиейә».

Бундан сора билинер, ани Павли Никола-
ев январьдә 1918-жи йылын большевикләрлән
гечер Ниструйу. Ачан куруләр Молдавия Ав-
тоном Республикасы, о калмыш орада иш-
лемәә.

Бу адам ичин вар насыл булмаа йазы баш-
ка киятларда да, йазылы онун ичин чок исто-
рия монографияларында. Бу сой инсаннар
ичин ләзым топламаа хепсини материаллары
хем документлери. Зерә оннар ичин биз таа
аз билериз.

КАЙБЕДЕРЛАР ОМҮРҮНҮ ЕН ИЙ ИНСАННАР

Газета «Голос революции» 1918-жи йылда типарламыш бир йазы «Сообщение о зверствах румынских оккупантов в Бендерском уезде», нередә Бессарабиянын Топрак комитетин азасы Киоссе Георгий Роднонович аннадэр, нижә Бендер уездинә гирмиш ромын полку, ангысынын башыймыш офицер Нягу. Оун изининә гөрә зиетләрмишләр инсаннары. О йазыда вар бөлә лафлар да: «Ики гүндән сора ромын солдатлары гетирдиләр Дизгинжедән Баймаклия күйүнә еди адам, ангыларын дөрдүнү урдулар куршума, хеписнин инсаннарын онүндә». Автор еклеер лафыны: «Ромын оккупантларыны, ангыларыны чаармыш бурайы «Сфатул цэрий», кимсей инанмээр, оннар курэрлар осой закон, ангысындан кайбедерләр өмүрүнү ен ий инсаннар..».

Ким о адамнар, ангыларыны өлдүрмүшләр ромын оккупантлары? Та оннарын адлары: Байрактар Тодур, Тукан Колика, Гросу Георги, Дрангоз Иван. Оннары шинди дә тутэрлар аклыларында инсаннар Дизгинжедә.

...1918-жи йылда, январин 21-дә Дизгинжедә чаннар урардылар. Инсаннар пек шүпели дурармышлар — ромыннар койармышлар оккупациясыны Бессарабияда. Гелмиш хабер, ани Бендердә Котовский отрядыннан дүүшәрмиш ромыннарлан. Дизгинжелиләр истемәзмишләр колвермәә оккупантлары күйә. Хепси биләрмиш, ани Россияда олду революция да шинди инсана верилди «слобода». Оккупантлар са генә гетирдиләр кулдук хем сойунжук.

Күйдә бу вакыт вармыш чок царизма аскерлиндән солдатлар, ангылары гелмишләр евә женктән. Кимиси алмыш йанына түфек, йа да револьвер.

Биркач гүн илери, январын 15-дә күйә савашэрлар гирмәй ромын оккупантларын гөзчүлери. Ама оннары каршыламышлар куршумнарлан, байырда дуран кырмызы партизаннар. Оннар курмушлар позиция, дийл узак демир йолундан, да ачап ромыннарын гөзчүлери пейда олэрлар, дизгинжелиләр башлээрлар атешетмәй түфеклердән. Ромыннар качэрлар гери. Ики гүндән сора Дизгинжейә гелер бир эскадрон ромын «кэлэрашы».

Оккупация солдатлары гирерләр күйә да конэрлар клисә аулунда. Оннар гелмишләр ач, йыртык гийимни аскер рубасына да осат башлээрлар зорлан алмаа инсаннарын екмееи: капармышлар фычыжыклары пийнирлән, алармышлар койун, дана. Йаптырармышлар имәй. Йакажак еринә йакармышлар ачлары, ангыларыны кесәрмишләр клисә аулунда хем күй ичиндә. Ромын оккупантлары соймушлар инсаны дийл бир-ики гүн, ама чок вакыт.

Чимишлия Управанын председатели йазармыш Бендерә 1918-жи йылын май айында, ижә оккупантлар сойармышлар инсаны: «Апрелин 30-да эксплуатация комиссиясындан капитан Маринеску верди изин № 19, ани волостенин чифтчилери дүүсүннәр хепси папшойу да майын 18-дә гетирсиннәр Чимишлийә... Хазыр папшойу алэрлар күйлердән несой са солдатлар хем алэрлар некадар вар папшойу, топлээрлар терекейи хем нейи булэрлар, сыкы-сыкы арээрлар не таа алмаа амбарлардан, таваннардан... Реквизиция йапан солдатлар амбарладылар маллары Чукур-Минжирдә хем Дизгинжедә. Волость Упра-

васы хаберлеер бу ишләр ичин, зерә екмексиз калан инсаннары беклеер аачлык».

Төдә тә гелмишләр ромын оккупантлары Бессарабиейә — соймаа хем өлдүрмәя.

Бу вакыды ислә тутәр аклысында Қойвен Тудора Ивановна. О вакыт Тудора онбир йашындаймыш. Шинди о сексән йашында, ама кескин фикирдә булунәр да пек мераклы аннадәр 1918-жи йылын ичин:

— Беним бобам алдыйды бизи, да талигайлан гиттик бүүк мамуйа. Боба хем маму илкин несә үклеттиләр талигайә, бән сә пиндим күмес үстүнә да атлээрым орда, ушактым онбир йашында. Ойнээрым орда, ачан бакэрым күйә гелер бир сүрү атлы аскер. Бән билмәрдим, ани оннар ромыннар да деерим бобайа: «Тетү, йа бак не чок атлы гелер. Бобам тез чыкты сокаа да бакты. Бизим ев күй кенарына йакынды, да орадан ислә гөрүнәрди йол. Ачан боба гөрдү о атлылары, качарак дөндү. гери да пиндирди бени хем мамуйу талигайа да хайдады не хайдайа билирсә. Хызлы-хызлы чыктык сокаа да гечтик о ромыннарын өнүнү. Ачан оннар гөрдүләр бизи башладылар түфек патлатмаа ардымыза. Бу вакыт ким сә күйүн кенарындан атеш етти ромыннара. Буннар са бизи савашэрлар кезлемәя. Тутэрым аклымда, нижә куршумнар сыклык едәрдиләр. Ама кезлейәмедиләр бизи. Бобам гетирди бизи бүүк мамуйа. Ама орайы да гелдиләр ромыннар капмаа бишей имәя, саде аула гирмедиләр — о гүнү таман гөмдүйдүләр бизим дәдуйу да о ромыннар кыйышамадылар гирмәя о аула нердән хемен өлү чыктыйды. Бизә уурамадылар, ама инсандан чок хайван алдыйдылар хем зиетледийдиләр клисә старостасыны Манийи: пек дүүмүштүләр о адамы, хеп пара истемиштиләр ондан. Хем о гүнү алмыштылар Гросу Георгийи, Байрактар Тодуру, Ту-

кан Коликайы, Дрангоз Иваны хем Сырбу Дмитрийи, Яков Васийи, ама бу ики адамы колвермиштиләр. Дөрдүнү урмуштулар куршума.

Тудора Иванованын кожасы — Гросу Георгий Герогиевич 1904-жү йылдан дуумасы екледди таа бираз информация кырмызы партизаннар ичин. О шиндән сора йуфка ишидәрди да онуннан зорду лафетмәә, ама некадар да олса, хер бир лаф паалы геләрди бизә.

— Гросу Георгий Георгиевич беним бобамдыр. Ону туттулар ромыннар январьдә 1918-жи йылда. О таман гелер дермендән да гөрер нижә ромын солдатлар аләрлар Байрактар Тодурдан бир түфек. Ромыннар демишләр бизим бобайа: «Гөстер бизә, нередәйдир сельсовет». Да о гетирер ромыннары күй центрасына, орада да дурамышлар адамнар. Оннар гөрерләр, ани бизим боба гетирер үч ромын да баарэрлар: «Тә, Гросу да алмыш пленә үч ромын». Оннар биләрмишләр, ани боба русларын йаныны тутармыш. Боба қаршы гидәрмиш ромыннара, онда вармыш түфек. Хепси биләрмиш, ани о истемәзмиш ромыннар гирсиннәр Бессарабиейә. Бизим күйдә вармышлар осой адамнар, ангылары башламышлар курмаа Совет куведини, вермәә фукаралара топрак. Чок инсанда вармыш умут, ани революция вережек бол йашамак. Бурада да ромын оннары запа коймуш... Хем истеерим сөлемәә таа бир иш — бизим бобайы хем башка адамнары да сатмышты попаз. О да бир «ийлик» йапты йашамасында.

...Бу араштырмайы йардым едәрди йапмаа Комратлы ресимжиләр Д. Новак хем Г. Стаматов. Ачан биз булдук Гросу дәдуйу да о аннатты бизә не билер, Стаматов деди, ани о таа чоктан ишитмиш бу исторнейи да онун вар умуду ресим етмәә дизгинжели кырмызы

партизаннары. Онун машинасыннан биз гездик бүтүнүнә Кизгинжейи. Сора-сора булдук Байрактарын евини, да ачан машина дурду чатракта, бизә каршы чыкты бир дәду, гөстерерәк, ки дургудалым машинайы.

— Кими арээрсыныз?— сорду о абанып сопасына.

— Е Сиз кимсиниз е?

— Бән Гросу Иван Григориевичин оулу-йум, ангысын ичин сиз лаф етмишиниз беним батүмнән.

— Беким Сиз тутәрсыныз аклынызда бишей бобаныз ичин?

Дәду калдырды бакышыны да аннатты: «Не бән вар нысыл тутайым аклымда? Бән озаман бир йашындайдым. Ама маму аннадырды чок бу иш ичин. Ромыннар алмышлар бобайы. Маму куҷакламыш бени да гитмиш бобанын ардындан, аалармыш да йалварармыш солдатлара колверсиннәр бобайы. Офицер куваламыш мамуйу, ама о хеп калмармыш гери да бир солдат аләр түфәә да урәр бана бир кундак...»

Сөлейип буну, дәдунун йашланды гөзлери. Биз сустук хич билмейрәк, не демәә да саде аннадык, ани бөлә гечирмекләр ундулмээр, некадар да йыл гечмесин.

О гүнү биз булуштук Байрактар Дмитрий Георгиевичлән дә. Бу адам шиндән сора пенсионердир. Байрактар Тодур онун дәдусуйду. Дмитрий Георгиевич йашээр о ердә, нередә булунармыш дәдусунун еви, йакын демир йолуна. Онун аулунда дурарды бир котика, аулун казыында баалыйды бир кара ешек. Дмитрий Георгиевич чыкты бизә каршы: балабан, макар ки пенсионер, левент адам. Да бән дүшүндүм, ани олмалы дәдусу да онун бөлә гостеримли адаммыш.

— Дмитрий Георгиевич, аннатсайаныз, не билерсиниз дәдунуз ичин?

О дүшүндү бираз да деди:

— Не аннадайым сизә? Билерим, ани ону ромыннар урдулар куршума 1918-жи йылда. Бән бүүк-мамуylan гидәрдим долашмаа онун мезарыны, помана йапмаа. Оннарын мезарлары Тараклийканын клисә аулунда. Озаман урмуштулар онбир киши. Тутэрым аклымда, орада варды онбир круча, адлары да йазылыдылар кручаларда, ама шинди дурэлар мы оннар, хич билмеерим. Некадар вакыт гечти озамандан?

— Е сиз билерсиниз ми, нечин оннары ромыннар өлдүрмүшләр?

— Нечин ми? Оннар ики гүн бракмамышлар күйә гирсин ромыннар. Йа бакын, те о йамажа,— гөстерди партизанын оулевлады пармааннан демирйолун өтейаны йамажа.— Орада оннар оборона тутмушлар. Оннарын вармыш туфеклери дә, атеш едәрмишләр ромыннара. Олмуш орада бир парча дүүш...

— Е передән сиз билерсиниз, ани кырмызы партизаннар йапмышлар позиция кәр бу йамачта?

— Ихтиарлар буну ислә биләрдиләр. О йамачтан пек ислә орталык гөрүнер. Бизим дәдулар измет етмишләр ески русун армиясында. Биләрмишләр, нижә женк етмәә.

— Не аннадарды инсаннар сизин дәдунуз ичин?

— Сөләрдиләр, ани гиргин адаммыш.

Георгий Дмитриевич тутуштурду бир түтүн, чекти биркач керә да илери гөтүрдү аннатмасыны:

— Оннары тутэрлар еди кишийи: бизим дәдуу, Гросу Георгии, Тукап Коликайы, Дрангоз Иваны хем таа үч кишийа, ама оннар куртулмушлар өлүмдән.

Макар ки гечти етмиш йыл озамандан, Дизгинжедә инсаннар тутәрлар бу историейи аклыларында. Да биз арардык о инсаннары, ани биләрмишләр, не олмуш озаман 1918-жи йылда. О гүнү биз булуштук таа инсаннарлан — кырмызы партизанын Дрангоз Иванын оулкыз евлатларынан сокакча оннара деерләр Кырмызы. Дийл ми бүүк символ революционерә, ангысы вермиш жаныны Совет куведи ичин. Ама Дрангоз Иванын оулкызевлатлары аз билерләр дәдулары ичин. Ишитмишләр саде, ани дәдуларыны ромыннар урмушлар куршума 1918-жи йылда. Бүүнкү гүндә Дизгинжеда йашээрлар кырмызы партизанын оулкызевлатлары: Паши, Васили, Федор, Анка.

Битки аккорд үзеринә бу историейда вар насыл коймаа таа бир кишинин аннатмасыны. 1918-жи ийылыны ислә тутәр аклысында доксан бир йашында кары — Қальчу Мария Пантелеевна.

— Чок ишләр олду,— деди о,— ромыннар урдулар куршума дөрт киши бизим күйдән. Оннар чыкмыштылар каршы ромыннара, ки колвермемәә оннары күйә. Бу адамнар — Байрактар Тодур, Гросу Георги, Тукан Колика, Дрангоз Иван. Оннар рустан йаны тутардылар, кырмызы байраклан чыкмыштылар каршы ромыннара, алмышлар елинә түфек, кылыч. Куршум атмышлар ромыннара, дейәрдиләр, ани оннар большевикмишләр. Да бу иш ичин оннары душманнар өлдүрмүшләр.

Кийатта «История Молдавской ССР» йазылы: «Йалынны дүүшләр оккупантлара каршы тутушмушлар Бужакта. Ишчиләр хем чифтчиләр топланып партизан четерлеринә, бүлә революцияжы солдатларлан, коруйардылар Совет куведини. Молдаваннар, руслар, украинләр, болгарлар, чыфитлар, гагоузлар —

хепси, ким йашарды хем чалышарды бурада, коруйардылар Совет топраанын хер бир парчасыны.»

Лазым сөлемәә, ани пек аз йазылы история киаатларында, нижә Бужакта инсаннар каршы коймушлар ромын оккупантларына 1918-жи йылын январь айында. Билинер ислә, ани Волканеши ромын оккупантлары ала-мамышлар ики гүн, Кобей күйүндә топланмыш 300 киши да даатмышлар ромын батальонуну, да саде топлары чекип душманнар алымышлар күйү. Бешалмада оккупантлар урмушлар куршуна Топрак комитетинин башыны Капсыз Павел Петровичи. Башка күйлердә дә оккупантлар өлдүрмүшләр дийл бир инсан бизим бу тарафымызда.

Биз йок насыл унудалым бир дә адамын адыны, ани вермиш өмүрүнү Совет куведи ичин. Макар ки гечти етмиш йыл, биз лазым койалым бу адлары үст көшейә. Ислә баашыш бу адамнарын адына йапты ресимжи Георгий Стаматов, о тутту лафыны, ресим ети бир картина кырмызы партизаннар ичин. Мутлак лазым Дизгинжедә йапмаа кырмызы партизаннар Байрактар Тодура, Гросу Георгий, Дрангоз Ивана, Тукан Коликайа анмакташы да коймаа ону күйүн орта еринә, ки ушаклар да, бүүкләр дә билсиннәр Дизгинжели гиргиннерини ангылары вермишләр өмүрлерини Совет куведи ичин!

«КОМПЛОТУЛ БОЛШЕВИК ДИН КОМРАТ»

Бән йанмасам,
Сән йанмасан,
Биз йанмасак,—
Шу караннны
Кимнәр ачар?
Кимнәр ачар?

Назым Хикмет

*Инкинжи гүнү арестә алынмышлары
силәхлан бүлә (туфек, бомба, куршум)
чыкардылар фотографиейә да бундан
сора типарладырлар бир кийатчык
«Комплотул болшевик дин Комрат»
(Большевистский заговор в Комрате»)
Беш-алты гүндән сора оннары хепси —
ни кападылар Бендер зынданына.*

В. Х. Опришанин аклына гетир —
меклериндән, ангысы пай алмыш
революциялы саклысавашта 1919—
1921-жи йылларда Комратта.

1919-жу йылын Прасковья Арнаут гирер саклы большевик организациясына Комратта, ангысы дүүшәрди куваламаа ромын оккупантларыны Бессарабиядан да курмаа бу топракта Совет куведини.

Бир авшам Прасковьянын йавкласу Иван Тузлов сормуш:

— Коркмээрсын мы, ани сени оккупантлар тутажэклар?

— Бени ми? Бир керә бүлә оннар бени тутамайжэклар!

Бөлә жувапта дуйулэр о вакытлы революцияжылык, кыйаклык. Инсаннар аннадэрлар,

«Комплотул болшевик дин Комрат». Большевистский заговор в Комрате.

ани Прасковьянын характеринә гечмиш бобасындан хем анасындан ен ислә чизиләр: кескин фикир, мукайетлик, инсаннык хем бежермак инсаннан данышмаа.

Таа үренеркән гимназияда Прасковья чок окуйармыш кийат политика ичин, биләрмиш ислә рус классика литературасыны. Ачан 1917-жи йылда оләр Бүүк Октябрь социалист революциясы, Прасковья Михайловна башлээр дүшүнмәә несой йол айырмаа кенди йашамасында. Ким сә генчлердән арармыш кысмет зенгинниктә, о са есап едер савашмаа Ленинин революциясы ичин, ангысы калдырмыш лозунг — дүзмәә социализмайы. Бу идеялар дийл бир керә топлармыш чожуклары реал училищесиндән хем кызлары гимназиядан, оннар сайармышлар кендилерини марксист. Генчләр дүшүнәрмишләр гитмәә үренмәә илери, ама 1918-жи йылын январда ромын оккупантлары каплээрлар Бессарабнейи.

Озаман бүтүн Россияда гидәрмиш Ватадаш женги да Бессарабия инсаннары санармышлар, ани тездә Кыргыз Аскерлән бүлә оннар кувалайжәклар оккупантлары. Ама кимсейин фикириндә озаман йокмуш шүпә, ани оккупация сүртежек 22 йыл...

1920-жи йылын Комратта генә дирилер саклысаваш организациясы, ангысыны басмышлар душманнар 1919-жу йылда. Прасковья Арнаут ишләрмиш үредижийка кенди Баш күйүндә. Бурада о даадармыш листовкалары, ангыларыны кабледәрмиш Гаврилюк Доментийдән. Незаман уйармыш, кендиси дә окуйармыш инсаннара, аннадармыш не йазылы о листовкаларда.

— Прасковья, — сорармышлар адамнар она.— Не, таа чок му дуражәклар бурада шу

диленжиләр? Бракмээрлар раада, сойэрлар бизи. Бир кочан папшой калмады читтә...

— Етер дайандык, ләзым калкынмаа да куваламаа душманнары,— аннадармыш чифтчилерә генч үредижыйка.

Сора Прасковья верәрмиш инсаннара листовкалары, окусуннар да версиннәр башкаларына. Адамнар да топланып окуйармышлар бу сой лафлары: «Бессарабиялылар! Калкынын дүүшә ромын оккупантларыннан, кувалайын оннары бизим топрактан, дүүшүн, ки бирлешелим Ана-Ватаннан Совет Бирлииннән!»

Оккупантлар биләрмишләр, ани Комратта ишлеер большевик организациясы, бак 1919-жу йылын бу касабада ачмыштылар организациейи. Бендер сигуранцасы озаман арамшыты Анточ Николайы, Николаев Павлийи— бизим аналмыш калкынтыжыйы, Карабаджак Евгениейи хем Гаврилюк кардашларыны. Озаман сигуранца тутумушту саде Анточу да камыштылар ону 20 йыла каторгайа. Олмады сигуранца озаман бракмышты Комратта провокатор, зерә 1921-жи йылда Комрат генә доләр сигуранца агентлериннән...

Ромын оккупантлары тутумушлар оннары да бирәр-бирәр топламышлар Комратта жандармериянын аулунда. Ен чок үфеклиймишләр душманнар Арнаут Прасковьейә, кыз бак ишлемиш примарияда Комратта да онун елиндән гечәрмиш паспортлар. Сигуранца аннамшыты, ани Арнаут Прасковья саклы алмыш бир-кач паспорт да вермиш оннары Гаврилюк Саввайа хем башкаларына, ангылары саклы гечмишләр Ниструйу.

Прасковья Михайловна аннадармыш ушакларына, нижә саклысавашчылары чыкармышлар сокаа да йывэрлар йаннарына түфеклери, дизерләр сандыклары куршумнарлан, бомба-

ларлан. Прасковьяейн отурдэрлар бир сандык үстүнә, ангысы долуймуш гранаталарлан. Доз-долай оннары сарэрлар солдатлар түфeklәр-лән да бу форма хепсини чыкарэрлар фото-графиейә. Бир дә офицер гөрмүш, ани Прасковья сармыш суратыны чемберлән. Оккупант тутунэр дүүмәә кызы камчайлын, урармыш кафасына, суратына, еллеринә. Кыз сусармыш, ама аҗыдан кайбетмиш кендисини. Достлары верерләр она су да чекерләр бир тарафына.

О гүнү сигуранца арестә алэр айкын 100 киши.

Василий Христофорович Опришан Комрат саклысавашлык топлушун азасы бир йазыда гетирер аклысына о гечмиш гүннери: «Чок түфек булмушлар Иван Иванович Поркграсста, ангыларыны о сакламышты бааларада, дама гөмүлү хем дермендә. Орада йашардылар онун анасы-бобасы. Силәх булмуштулар Феррапонтевкада, ангыларыны Одесценко Иосиф Васильевич сакламышты бааларда боба евиндә. Арестлилерин арасында вардылар чифтчиләр, үредижиләр хем башка комратлылар. Арестә дүшмүштү Петрович Кирилл Дмитриевич, ангысы Бендердән талигайлан гетирәрмиш түфек алмалар алтында саклы. Üредижийка Гаврилюк Евгения Степановна, Гаврилюк Доментийин карысы (шинди Маева), Тузлова Прасковья Михайловна, Сербинова Елена Михайловна, үредижни Буц Александр Васильевич, Одесценко Иосиф Васильевич, Лященко Григорий Феофанович, Таукчи Семен Степанович, үч кардаш Топалов — Афанасий, Григорий, Степан хем таа башкалары.»

* * *

Комрат музейиндә вар чок материал бизим саклысавашчылар ичин, ангылары дүүш-

мүшләр ромын оккупантларына каршы. Бу материаллары булду хем ерлештирди музейин директору Маринов Анатолий Алексеевич хем Маринова Анна Федоровна. Стендттә койулу саклысавашчыларын портретлери хем йазылы: «Комрат революциялы саклысавашчылык организациясы курулмуш 1919-жу йылда Г. И. Старыйын теклифинә гөрә. Организатормуш Д. Ф. Гаврилюк — ВКП(б) азасы 1919-жу йылдан».

Иазын о йылын организациянын үстүнә урэрлар оккупантлар, ама хепсини тутамээрлар. Йаваш-йаваш организация кавилешер да башлээрлар хазырламаа калкынты, бекләрмишләр незаман Кырмызы Аскер гечежек Ниструйу да коулайжэк оккупантлары. Ама вакыт зормуш. Таман 1919-жу йылда Якирин 45-жи дивизиясы гидер Житомирә, чыкэр сарылмактан. Гөрүп, ани бийаз гвардияжылар урэрлар революциейә каршы, ромыннар да үүшерләр большевиклерин үстүнә Бессарабияда. Кийатта «История Молдавской ССР» йазылы: «Оккупантлар арестә алмышлар чок саклысавашчы Бендердә, Кишиневда, Оргеевдә, Леовода, Кагулда, Комратта, Резинада». Кишиневда июль—августта 1919-жу йылда олду 108-лерин процесси. Суд кестирди 19 кишийи куршума урмаа, каланыны да йолламаа каторгайа хем капана.

Те бусой запа коймушлар оккупантлар инсаны: куршум, сүнгү, кемент, сопа, каторга, капан — бунуннан оннар гелмишләр Бессарабиейә.

Комрат музейиндә вар архив кийатлары, нередән биз гөрериз, ани саклысавашчылар дурмушлар ромын капаннарында. Организация куружусу Гаврилюк качэр Ниструнун сол тарафына, ачан ромыннар савашэрлар тутмаа ону. Онун еринә калэр И. И. Поркграс. Ама

ону да тутэрлар оккупантлар. Архивдән кийатта йазылы: «Поркграс Иван Ивановичи арестә алмыш ромын заабитлери коммунист программасына гөрә чалышмак ичин. Кападылды Кишиневун зынданына апрелин 22-дә 1922-жи йылын. Аскер командири есабына гөрә № 137 июлюн 1922-жи йылын о койулду капана бир йылына. Поркграс И. И. колверилди Кишиневун зынданындан июлюн 18-дә 1923-жү йылын.»

Оккупантлар капээрлар зындана Кыса Христофору. Оун гечирмелери ичин йазылы: «Христофор Кысса кападылмыш ромын Кишиневун зынданына 1920-жи йылын февралин 24-дә, ани каршы коймуш ромын падишалынына. Аскер трибуналын кестиришинә гөрә № 737 генерал Поповичин группасы февралин 23-дә 1920-жи йылын Х. Кыссага суд вермиш бир йыл зындан. 1931-жи йылын Х. Кысса генә арестә дүшер ромын оккупантларына...»

Биз вар нысыл окуйалым чок киятлар архивдән, ангылардан ислә гөрериз ки саклысавашчыларын чойу гечмишләр ромын капанарындан, оннары знетлемишләр, сакатламышлар, дийл бир кишийи дә өлдүрмүшләр. Арестлерин ужу йокмуш. Сентябридә 1919-жу йылын ромын армиянын 3-жү корпусу верер изин № 28. Бу изинә гөрә арестә алынәр саклысавашчылар Николай Узун, Тома Балджи. Кестириштә йазылы — коммунист савашы ичин. Алты аяа капээрлар о йылын февральдә Пеев Дмитрийн, 1920-жи йылын капээрлар Топал Афанасийи.

Бизә мераклы гелер билмәә хепсинин саклысавашчыларын ежеллерини. Ама хепсини зор булмаа. Комрат саклы организациясында чалышармышлар чок инсан. Херкезин вармыш кенди иши, оннара вериләрмиш йапмаа түрлү саклы иш. Ниструйу чок керә гечәрмиш

И. И. Колца. О сайылармыш Закордон отделе баалантыжысы. Одессада Колца кабледәрмиш инструкция да сора геләрмиш герн Комрада.

Организациянын параларыны тутармыш хазнатар Кысса-Кынчу. Түфеклери гечирәрмиш К. Д. Петрович хем Н. И. Күркчү, саклармышлар силәхлары дермендә. Кирил Дмитриевич Петровичин чиркин чыкмыш ежели, ону хем айлесини ромыннар өлдүрмүшләр Бендер зынданында. Организациянын азаларыймыш Д. Ф. Гаврилюк, Д. Д. Топал, Г. Ф. Домузчу — бу адам дурмуш капанда Дофтанада, Ромынияда. Мукайет чалышармышлар саклыкта кирсовлулар С. Г. Радов хем П. М. Арнаут-Тузлова. Организациейә гирәрмишләр таа П. К. Кыльчик, М. Гайдаржи хем башкалары. Бүүнкү гүнәдән йашайамады Авдармада персионал пенсионери С. С. Таукчи, ески саклысавашчы. Гечмиш Бүүк Ватан женгини саклылыкчы В. Х. Опришан. О хем досту С. Ф. Михниоглу гечмишләр 1926-жы йылда Ниструйу да калмышлар йашамаа совет тарафында.

* * *

О революциялы гүннердән гечти йакын етмиш йыл, зор шинди араштырмаа башакан, несой ишләрмишләр саклыкчылар, оннарын биографиялары. Бир парча йардым верерләр архив документлери, ама дирилтмәә о документлери йардым едер булушмаклар о гиргиннерин евладларынан. Оннар тутәрлар аклыларында чок мераклы ишләр, ангыларыны кимикерә аннадармышлар оннара аналары-бобалары.

Араркан материал бу йазы ичин, бән булуштум П. М. Арнаут-Тузлованын кызларынан хем оуларынан.

Каушанда йашээр Тузлов Леонид Иванович. Бу адамын да биографиясы чок мераклы, гечирмиш о чок ишләр, ишлемиш комсомолда, газетада, о йазэр гөзәл стихләр; вар онда бир ислә табиет — Леонид Иванович топлээр архив: ески газеталар, нередә вар йазылар анасы ичин, чоктанкы газеталар саклысавашчылар ичин, большевикләр ичин. О булмуш пек паалы бир фотография, нередә Прасковья Арнаут-Тузлова чыкарылы портредә Бендер капанында 1921-жи йылда, ики дә, нередә чыкмышлар Комрат саклыкчылары 1920-жи йылда.

Аннадэр Кристиоглу Надежда Ивановна, саклысавашчыйканын бүүк кызы:

— Бән тутэрым аклымда маму аннадарды, ачан оннары тутмушлар сигуранцанын агентлери Комратта, он гүн зиетлемишләр, сора букааламышлар еллерини хем аяакларыны да талигаларлан гөтүрмишләр Бессарабка станциясына, орадан поездлән, капайып вагоннара хайдамышлар Бендерә. Орада да оннары пек зиетлемишләр, капамышлар зында на.

Леонид Иванович еклеер:

— Бана аннаттылар, ани саклыкчыларын кафадарлары топламышлар 250 бин лей да вермишләр о паралары прокурора, ки куратарсын өлүмдән сакласавашчылары. Ама макар ки прокурора верилмиш пара дүүшүжүлери зиетлемишләр, оннары бирәр-бирәр чыкарармышлар соруша, дүвәрмишләр хем истәрмишләр аннамаа оннардан бүүкмүш мү организация, кими таа билерләр оннар. Ама душманнар бишей аннайамамышлар. Бундан сора Комрат саклысавашчыларыны хайдээрлар Тарутинойа, нередә оннара ләзыммыш дава кессин аскер трибуналы. Тарутинойа ги-

дәркән жандарлар урэрлар куршума үч киши оннарын арасындан.

Жандарлар, сигуранца агентлери хеп савашармышлар коркутмаа саклылыкчылары да аннамаа таа ким ишлемиш оннарлан каршы оккыпантлара. Бу үзерә оккупантлар айырэрлар карылары да сөлерләр оннара, ани кол-вережекләр сөләрселәр хепсини. Ама бизим маму жувап етмиш душманнара: «Бишей биз сизә сөләмейжез, санмайын. Олүмдән дә биз коркмээрыз!»

Бундан сора Комрат саклысавашчыларыны даваламыш Кишиневда аскер трибуналы. Бу суд гирер историейә нижә «44-дүн процесси».

Аннадэр Степанида Ивановна Тузлова:

— Бу судтан сора бизим мамуйу бракмадылар ишлемәә школада. Ачан да 1929-жу йылда өлер бизим боба, калэр маму дөрт ушаклан, фукаралык... 1934-жу йылда мамуйа верерләр ишлемәә үредижи Джолтайда, сора гечирерләр Плачинта күйсүнә. Ама хеп жандар гөзү алтында. Орада биз каршыладык 1940-жы йылы.

Ачан маму ишидер, ани Бессарабиейә гелер Кырмызы Аскер, о йапэр бир кырмызы байрак да чыкэр күйүн кенарына каршыламаа. Таман да о йолдан гечәрмишләр ромын солдатлары, оннар качармышлар Ромыниейә. Ромыннар гөрерләр кырмызы байраа да башлээрлар атеш етмәә түфеклерлән, савашарак урмаа бизим мамуйу. Ама о каэчр күй ичинә да сакланэр бир самынныкта. Ромыннар арамышлар, ама буламамышлар, алатлармышлар. Маму енез буналмамыш о саманнар ичиндә.

1940-жы йылда бизим мамуйу айырдылар күй Советини башы. Орада о чалышты йарым йыл, сора биз гелдик Кирсовойа. Бурада да

маму чалышты курмаа Совет куведини, йардым едәрди Радов Семен Георгиевича. О йылын маму ишләрди потребкооперациянын ревизия комиссиянын башы.

Ачан женк чекетти биз гиттик эвакуациейә. Тираспольдә пиндик поездә да ачан етиштик Мариново станциясына, фашист учаклары башладылар бомбаламаа да разгелдиләр кәр ики вагона долу барытлан. Башлады патламаа о барыт. Чок инсан кайбелди. Бир бомба парчасы разгелди benim саа колума, маму да ранен олду. Ама насы-насы маму бизи толады да поездлән етиштик Новомихайловка күйсүнә Ставрополь тарафында. Бурада биз гечирдик эвакуациейи женк вақыды. Ама маму геләмеди гери ана тарафына. 1945-жи йылын апрелиндә о хасталанды тифтән да өлдү, орада да о гөмүлү.

Нижә дә башкалары, Прасковья Михайловна Арнаут-Тузлова вермиш бүтүн йашамасыны чалышмайа хем дүүшә ки куртармаа Бессарабией ромын оккупантларындан. Онун савашы, аркадашларынын өлүмү, кан дөкүлмеси, гечмеди бошуна. Прасковья Михайловна пек истәрмиш ушаклары үренсиннәр илери дору, олсуннар метин инсан. Хепси онун ушаклары пенсияда шиндән сора, бири — Михаил Иванович Тузлов олду бүүк адам — министр, Социалист Заамети Геройу.

Дорудан вар насыл демәә, ани бу айлә чок мераклы айләйдир. Оннарын йашамасына гөрә вар насыл гөрмәә халкын историясыны, нижә халк чалышмыш революция ичин, нижә халк дүүшмүш саклыкта ки куртармаа Бессарабиейи, женк вақыды... Копарылмээр бу сенселенин дамары. Биз дә аннээрыз хем үреннериз танымаа хем унутмамаа бизим тарафымызын историясынын йангыны сайфаларыны.

КЫЯМЕТЛИК

Бомба даадэр демир йолун көпрүсүнү, ани йакынмыш Кириет күйсүнә, ачан ромын оккупантлары йортулармышлар «зече май» гүнүнү. Гидәрмиш 1921-жи йыл, ромын оккупантлары савашармышлар көклешмәә Бессарабияда да бу бомба патламасы оннары пек үфкелендирер. Генә большевикләр!

Оккупантлар арээрлар Кириеттә Арабажы Васийи, онун ардындан оннар гөзледәрмишләр таа 1919-жу йылда. Тутэрлар Васинин бобасыны.

— Нередә оулун, Васи?

— Йок, билмеерим нерейи гитти.

Васийи сә етиштирмишләр сакламаа күй амбарын алтына. Орада Васи есапламыш гечиртмәә бир кач вакыт да сора кырламаа күйдән. Душманнар са усланамармышлар, оннар тутэрлар кабаатсыз адамнары Муржи Фидосу, Опри Гаврили, Железоглу Савайы. О адамнары гетирерләр мейдана амбарын онүнә да йатыкча ердә савашэрлар сөлеттирмәә, урэрлар аркаларына түфек кундааннан.

— Солейин, нередә сакланэр о большевик Арабажы?

— Билмеериз...

— Аннадын, зерә кайбедежез сизи!

— Не аннадалым, ачан билмеериз...

Генә жандарлар башлээрлар дүүмәә адамнары, ама өлә дә кимсей бишей аннатмамыш оккупантлара. Еер билеймиш жандарлар, ани Арабажы Васи хепсини ишидер йатарак күй-амбарын алтында, ангысы булунармыш ирми отуз адым ашыры о ердән, нередә жандарлар

дүйәрмишләр адамнары, оннар шаш-беш калажэймышлар.

Кириетлиләр топланмыштылар да хепсини гөрәрмишләр, не оләр бурада. О адамнарын арасындаймыш генч Николай Танасоглу да, гогоуз йазыжысы олажаа. Да ачан 50-жи йылларда оннар булушармышлар В. Арабажыйлан оннар хеп гетирәрмишләр аклыларына о гечмиш гүннери. Ама бу аклына гетирмекләр олмушлар чок йылдан сора. О саат са йатаркан ирми метра йакын жандарлара, ангылары хазырмышлар урмаа саклысавашчыйы куршума, онун жаны пек далгаланмыш. Кави тутмушлар кендилерини о адамнар, сатмамышлар. Истейә-истемәз жандарлар колверерләр Муржийи, Оприийи хем Железоглуйу евә. Саклыжы сә йашамыш о амбар алтында үч афта, гежә она гетирәрмишләр саклыда имәә, ама чождуу кокалэрлар көпекләр да гүндүз топланып о амбарын йанында башлармышлар салмаа. Бу ердә шиндәнсора дурмаа зормуш. Гежә Васи чыкэр о амбар алтындан, гидер күүдән да сакланэр папшойлук ичиндә. Гүзүн о гидер Бендерә. Бурада вармыш бир ев нередә вармыш насыл сакланмаа. Бу евдә Васи калэр гежелемәә. Гежә йарысы башлээрлар дүүмәә капулара.

— Ачын капулары, ей!

Васи чыкэр пенчередән да атеш едер жандарлара револьвердән. Ама ачан атлээр дувар ашырысы, разгелер ташлара да бертер бажааны, саде етиштирер сакланмаа отлар ичинә. Бырда о сабаалээр да, ачан гөрер йолда бир талига, чыкэр да йалварэр адама гетирсин ону Нистру бойуна. О адам лафсыз кайыл олэр да чыкарэр Васийи су бойуна. Таман йаклашэр Васи Ниструйа топаллайрак дайанарак бир сопажаа, ачан нередән сә чыкэрлар дийл узакта «граничерләр». Не йапмаа?! Еер калырса

душманнарын елинä, айдыннык дүннейи башка гөрмейжек. Оккупантлар гетирежекляр онун аклысына чок ишлери: нижä көпрүйү даатмышлар, нижä бомба атмышлар Комрат жандармериясына, нижä саклылыкта савашмыш дүйшмää, куртармаа Бессарабиейи оккупациядан.

Васи ськэр дишлерини да не вар куведи, савашэр тез-тез качарак етишмää кенара да не вар гийми атлээр су ичинä. Геридан патладэрлар түфеклери ромыннар, ама качанын кысметинä, думан кайэр су үстүнä да куртарэр ону.

Совет границажылары кыршылээрлар Арабажыйы да о сөлеер киммиш о. Биркач сааттан сора ону гетирерляр Тирасполä, сора Одессайа госпиталä. Алыштыйнан о хазырланэр гечмää генä Бессарабиейä. Вармыш планы йапмаа Болградта бир террорист иши оккупантлара каршы.

Декабри айы... Нистру каплы бузлан. Васи гелер кенара да беклеер. Каршы тарафтан гөрер шылак да саклы озенер гечмää обур тарафа. Бу вакыт о денер, ани шафк едерляр ромын граничерлери. О йатэр бир каар сачан йанына да сакланэр. Душманнар башлээрлар куршун атмаа, савашэрлар кезлемää адамы. Васи йатэр хеп бузда да ачан ай каушэр, о меклеер гери. Йатарак буз үстүндä о сууклатмыш кендисини. Хайли вакыт о йатэр хаста да ачан алышэр, ону йоллээрлар Москвайа үренмää.

Ола чькэр онун ежели, ани Кириедä о гелер саде отузбеш йылдан сора...

* * *

Ама нижä чекедер революциейä бу адам? Василий Петрович Арабажы дуумуш Кириет күйсүндä, Чадыр волостесиндä. Айлелери

оннарын зор йашармышлар, фукаралыктан чыкмазмышлар. Зорлукта, ама Васи битирер күй школасыны, капмыш бир парча билги. Бираз бүүдүйнән ону каbledерләр ишә демир йолуна. Бурадан да чекедер онун чалышмасы революция ичин. Чок йардым едер она большевик Михаил Федорович Казаков. Бу адамы полиция йолламышты сүргүнә Бессараби-ейә. Ондан Васи ишидер, не иш ичин дүүшер большевикләр.

Чекедер Васи дә йардым етмәә саклыжы-лара: ташыйәр филан ерә листовка, кийат, гидер топлушлара. Ачан чекедер илк дүннә женги булушәр станцияда аскерләрлән, лафедер оннарлан женк ичин, аннээр, не оннар душүнерләр бу иш ичин.

1 1917-жи йылда Васи Арабажыйы да аләрлар женгә. Агитация ичин ону тездә йоллээрлар фронта. О йылын таа йаз чекетмесиндә гидеркән атакайа Станиславов касабанын йанында о йараланмыш оләр.

Чыктынан госпитальдән Васи Арабажы гидер макак-макак фронт линиясына йапмаа агитация. Яссы касабасында о аннадәр солдатлара, ани бу женк — кыйылмак бошуна.

Бужаа дөндүктән сора Васи кыса вакытта йапәр партячейка Киритетгә, Чадырда, Бешгөздә, Джолтайда, Авдармада хем таа башка ерлердә. Ачан 1918-жи йылда Ромыния каплээр Бессарабиен, бизим Арабажы топлээр бир четә да гидер о чојукларлан корумаа Совет куведини. Бу йангыны гуннердә о булушәр Г. И. Котовскийлән, Г. В. Борисов-Старыйлан. Кырмызы Аскерлән бүлә дүүшерләр Арабажынын четежилери Бендерин йанында, сора оннарлан бүлә гечер Ниструйу. Тездә Васи Арабажыйы йоллэрлар гери, ки саклыкта дүүшсүн оккупантларлан.

Башлээр саклы дүүш. Чок операция йап-

мыш Васи достларыннан бүлә даатмышлар листовка, кийат, едәрмишләр агитация. Бир гүн даатмышлар демир йолуну — койэрлар динамит. Тутушэрлар оккупантларын складлары.

Бир керә гечәркән Ниструйу, Васи Арабажы чыкмыш кам өбүр бойуна, да ону тутэрлар ромын граничерлери, дүверләр да капээрлар маазайа. Насыл-нижә куртарэр ону досту, ангысы ишләрмиш агроном Чадыр мерасындә. Бундан сора Арабыжынын башына таа бир бела гелер, ону истеерләр алмаа ромын аскеринә. О истәмеер, ки вармыш киатлары, ани жектә йараланмыш, Ама оккупантлар хеп окадар дүверләр ону, знетлерләр, ама өлә дә аламамышлар Васийи аскерә. Знетли, үфкели, гелер Васи евә. Бурада ону бекләрмиш «Пантюша» — саклысавашчы, ки гитмәә да даатмаа Комрат жандармериясыны. Караннык олдуянан, оннар атэрлар биркач бомба пенчерелери ашыры йапы ичинә. Осаат са орада топланмыштылар жандармерия офицерлери.

Бу операциядан сора жандарлар хич бракмазмышлар Васи Арабажыйы раада, бүтүн басармышлар өкчелеринә.

Зормуш ишлемәә саклылыкта, ама Арабажы генчмиш, вармыш онда гиргинник, кескин фикир. Ама саклылыкта йок насыл карарламаа хепсини, оккупантларын агентлери илишерләр ардына. Да гелер гүн, ачан Васи кабледер документ, нередә йазылыммыш, ани ону йоллээрлар үренмәә Москвайа.

Таа 1920-жи йылын РКП (б) ЦК агитпрому данышэр Одесса губкомуна йолласыннар Я. М. Свердловун адындакы институтда таа ики киши аглылары билерләр Бессарабияда кулланылан диллери (лаф гидәрмиш гагоуз, болгар хем молдован диллери ичин).

Бурада Москвада булунарды онун бүүк

кардашы, батүсү Никола Арабыжы, ангысы Бессарабиядан чыкмышты таа 1916-жи йылда, Комрат реал училищесини битирдийнән. О битирмишти Востоковедение институтуну да ишләрди Москвада.

Институтта үренеркән Арабажы ичин сөлерләр А. В. Луначарскийя. Нарком чаарэр ону да отурдуп йанына, буйур едер чай, лафедер чифтчи оулуннан. Илкин А. В. Луначарский сорэр Васийя:

— Билерсин ми башка дил?

— Билерим, Анатолий Васильевич.

— Ангы диллери кулланэрсин?

Васи аннадэр, ани Бессарабиянын үүлендеки тарафында йашээр гагоузлар, болгарлар, немцеләр. Васи аннадэр, ани үч дилдә бежерер лаф етмәя. Лунчараский дүшүнер бираз да жувап едер:

— Бу пек ислә иш, ани сән диллерә үрүксүн. Ләзым гечәсин Востковедение институна. Илкин зор олажэк, ама йок бишей. Вар умудум, ани сендән чифтчи оулундан, чыкажэк бир ислә дипломат.

Озаман нарком йазэр бир кийат Главпрофобра, ки каблетсиннәр Арабажы Васийи Востоковедение институна.

Бурада үренмәя пек мераклымыш. Васи сансын кенди Бужак тарафына геләрмиш, ачан түркология предметлерини үренәрмиш. О булушармыш батүсүннән, Николай Петровичлән да лафедәрмишләр, нижә илерлендирмәя гагоузларын культурасыны, ачан Бессарабия куртулажэк оккупантлардан. Озаман, 30-жу йылларда, Николай Арабажы йазармыш стих гагоузча да окуйармыш оннары кардашына. Дүзәрмиш школа киады гагоуз дилдә.

Колай гечирмемиш Василий Петрович үренәркән, ама битирер институту ислә. Сту-

дент Арабажы етиштирәмемиш йапмаа хер тур-
лү иш, не верәрмиш она Москва партия коми-
тети.

1926-жы йылда о битирер үренмәә. Ону ча-
арэр лафетмәә Георгий Валентинович Чече-
рин. Бу булушмактан сора Василий Петрович
кабледер дипломат ишини. Бир вакыт тамам-
намышты Коминтернин изиннерини башка па-
дишаалыкларда. Чок йыл ишледи Василий
Петрович Институтта Международных отноше-
ний түрк дили кафендраларында, үретти дип-
ломат олажаа студентлери, геләрди оннар-
лан түрк дили практикасына бизим гагоуз
күйлеринә Чадыра, Кириедә, Жолтайа.

Пенсияда да Васили Петрович чалышты
йапмаа файда. О булушарды күйлүлериннән,
аннадарды о атешли йыллар ичин, депутат
ишини да ташыйарды. Бөлә инсаннара верил-
миш бир ежел — чалышмаа инсаннарын кыс-
мети ичин.

ТҮРКҮ

Гагозуларын арасында вар анылмыш инсаннар. Чифтчиләр буйун дә тутэрлар аклылар-рында Кириетли Радов Димитрийи, ангысы чыкармышты түркүйу «Кырмызы Аскер». Бу түркүйу о дузмуштү Бессарабиянын куртулушу ичин ромын боярларындан 1940-жы йылда Бу түркү ичин ромын фашистлери коймушлар автору жезайа. Ону дүйүмүшләр, зиетлемишләр.

Газета «Сталинская победа»
1948-жи йылы, декабрини 5.

Бабу отурарды күчүжүк скеменжиктә да йысынарды гүнештә, дүшүнәрәк нейә сә. О шиндән сора зор гезәрди да ону чыкарардылар сокаа елдә. Йаз вақыдыйды, сыжакты, сокакта инсан башка гөрүнмәзди. Ачан бән хем үч-дөрт шопар йаклаштык онун йанына, бабу фасыл бакты бизә, дорудуп калын сырчалы гөзлүклерини, ангылары баалыйдылар иплән. Ушаклар данышардылар она «депутатка бабу». Кириеттә Дяков Барбарош Аникайы ислә билерләр. Бана аннадардылар, ани о 1941-жи йылда айырылмыш МССР-ин Усек Советинә депутат. Ачан ама женклән гелди ромын фашистлери Бессарабиейә да генә капладылар топраамызы 1941-жи йылда, ону башка активистләрлән Кириеттән, зиетледиләр, аскер судуна «Куртя марциалайа» чекти-ләр куршуна дүшүрмәә. Оннарын арасындайды Радов Пурчу Мити дә, Танасоглу Николай Георгиевич, Тукан Васи, Николаев Кобалак Вани, Лозов х. б.

Бән даныштым Дяков Барбарош Аника бабуя, ани истеерим йазмаа онун йашама-

сы ичин да койдум магнитофону, аннаштырак не иш ичин бу ләзым. Бабу илкин аннай-амады нечин бана ләзым онун историясы, онун гиби инсаннарын гечирмелери. Анна Дякова бетвалады ромын фашистлерини да башлады аннатмаа, нижә о дурмуш капаннарда женк вақыды. Орада карынын вармыш саде бир фистаны, ангысы бир йылдан сора башламыш чүрүмәә да, койуп чувал парчасындан йама, ташымыш о фистаны үч йыл. Узун гежелердә гетирәрмиш аклысына ушакларыны, ангылары калмыштылар йалныз евдә. Кожасы өлмүштү чоктан. Капанда оннары пек зорладармышлар, сүвәрмишләр, дүвәрмишләр...

Гетирди аклысына кары, нижә гечмиш суд: прокурор сорармыш нечин о большевикмиш? Нечин гитмиш каршы религиейә, нечин политикайлан ромыннара каршы чалышмыш? Нечин депутатка олмуш? Хем таа түрлү сорушлар баарармыш о фашист.

Ама ачан душманнар ишидәрмишләр окумаа-йазмаа билмәз карынын жувапларыны, үфкелери пек чыракрмыш: ромыннар кибири-нә идирәмәзмишләр, нечин хем насыл бу чырак кызы бу сой гиргин тутәр кендисини. Оннарын аклылары ермәзмиш, ани бу инсан гөрмүштү Свет куведини кавилийни да инанармыш, ани Кырмызы Аскер гележек. Ләзым билмәә, ани карынын табиети гиргинмиш, онуштан кириетлиләр дә айырмышлар карый-ый үсек ерә депутат.

— Е нередә, сизи туттулар ромыннар?— сордум бән.

— Тутулар бени бааларда да буквавладылар еллерими. Ачан гетирдиләр жандармерия аулуна, орада таман зиетләрдиләр Радову: «Кынтә мэй, болшевикуле». Бир дә гиришти

Мити чалмаа «Бессарабия зенгин...» Калын да сеси варды...

— Е ким о Радов?

— Уста. О түркү дә чаларды.

— Е нечин ону арестә алмыштылар?

— Онуштан, ани ромыннара каршы түркү чыкарарды.

— Е сиз тутмээрсыныз мы аклынызда о түркүйү?

— Нечин тутмээрым, ислә тутэрым аклым-да, нижә о чаларды:

Бессарабия зенгин,
Херерси долу екин.
Салт чифтчи инсанара
Екин йокту, не пара.
Онесекизинжи йылда
Ромынын боярлары
Чорбажи олду бурда,
Знетледи инсанары.
Ирми ики йыл бизи
Дорулук долашмады.
Кыркыижи йылы гелди,
Кырмызы Аскер куртарды.
Бессарабия зенгин,
Херерси долу екин.
Кырмызы Аскер йашасын,
Жүмлә инсаны куртарсын

Бу түркүйү биркач вақыттан сора биләрдиләр долай күйлердә дә. Үренижиләр чалардылар ону школада, бири-бириндән үренәрдиләр инсаннар.

Ким о инсан, ани чыкармыш бу түркүйү?

...Радов Дмитрий Георгиевич дуумуш 1897-жи йылда Кириеттә Вар насыл демәә, ани о дуумуш поэт, күчүктән таа о севәрмиш түркү чыкармаа хем чалмаа оннары. Дмитрий битирер ики клас ески рус школасында.

1918-жи йылда боярлы Румыния каплээр Бессарабиейи. Ама белики Радов Дмитринин үреендә калмышты рус революциясынын сербестли идеялар.

Аннадэр Радов Дмитринин олу Феди:

— Ромын вақыдында гидәрдик инсаннар-лан от бичмәә. Ишләркән, бир дә бобам барэр: «Ей, колхозникләр!» Биз сә билмеериз, не о лаф «колхозник». Боба са таа озаман деәрди: «Гележәк Совет куведи да күүлердә олажәк колхозлар».

1940-жы йылында, ачан Бессарабия бир-лешер Ана-ватаныннан СССР-лән, бака дүзер о анылмыш түркүйү. Сора олэр культурмеец да ликбездә чалышэр үретмәә адамнары хем карылары йазмаа хем окумаа.

Аннадэр Радовун кызы — Пачи Муржи:

— Биз үренәрдик школада озаман. Ачан чалардык бу түркүйү, жынгырдарды школа-нын пенчерелери. Евә дә бизә геләрдиләр мусаафирләр, боба калдырарды бизи: «Кал-кын ушаклар, да чалыңыз о түркүйү». Маму деәрди она: «Не зиетлеерсин ушаклары?» О са жувап едәрди: «Йок бишей, ко чалсыннар. Ачан бән өлежәм, нижә бизи анажаклар?»

Өлә дә вар хализдә. Инсаннар унутмээр түркүжү Радову. Аннадэрлар, ани Авдармада 1941-жи йылда ромын жандарлары тутмуш-лар биз кызы да дүүмүшләр, нечин ки чалар-мыш бу түрркүйү.

О гүнү, ачан Анна Дяковайы хем Дмитрий Радову гетирерләр поста, оннары орада дү-верләр да айырэрлар.

Аннадэр Анна Дякова:

— Кундакларлан итирдиләр бизи сокаа. Сыжак, ани, йанэр орталык. Бир дә сүрү кой-ун гечер йолдан. Синек долу долайымыз, да-лээрлар. Еллеримиз сә китли. Деәрдим офи-церә. «Чөзсәнән еллеримизи. Синекләр ийер-ләр. Шу душман да жувап едер: «Ко исин-нәр!».

Айыражаа заман бизи. лафеттик Дмитрий-лән. О деер бана: «А-ах, гележәк Совет куве-

ди! Гележек да бу душманнардан бишей калмайжэк. Йок насыл енсәмесин Кыргызы Аскер!»

Анна Дяковайы йайан хайдээрлар Кишинева. Карыйы капээрлар зындана. Радов Дмитрийн дә йайан хайдээрлар Кагула, ордан да Бендерә. Хер бир жандар постунда дүвәрмишләр, гежелемәә сокармышлар йа бир дам ичинә, йә бир күмесә. Зиетлейип адамы, душманнар колверерләр Радову евә Октябридә гелер күйә сакаллы, ани ушаклары илкин тапымамышлар бобаларыны. Ама бурада да бракмазмышлар ону раада оккупантлар: чарармышлар жандармернейә, дүвәрмишләр.

Ислә билер Дмитрий Радову гагоуз йазыжысы Дионис Танасоглу. О аннадарды, нижә озаман ишләрмишләр бүлә демир йол станциясында гүнжүлүк 1943-жү йлыда. Топланармышлар бир дамжаза, нәнда усталык ишләрмиш Радов, бригадир, да бир картада, ангысыны гетирмиш генч гимназист Д. Танасоглу, бакармышлар нижә гидер фронтлар. Ромын газеталарында да окуйуп сводкалары о ачыклармыш нижә йаландырармышлар оккупантлар, ачан йазармышлар, ани немце аскерлери «организованно» бракмышлар бу касабайы, өбүр касабайы... Оннар верәрмишләр инан башка инсаннара да, ани Кыргызы Аскертез гележек да куртаражэк топраамызы фашистлердән.

Радов Дмитрий гечинмиш 1946-жы йылда, о йылын бу адам пай алмыш колхоз дүзүлмесиндә. Аннадэрлар, ани өлежәә заман о истемиш бир йпрак хем калем, колу узанармыш не са йазмаа...

О бакэр портреттән бизә, хич дийл фена бакышыннан, бираз йоргун суратлы, гүлүмсер азыжык. Гиймни о интербригада формасыннан, кушалы гениш кайышлан, омузундан кыйнаш гечәр дар кайышта асылы аскер чантасы, да бундан онун батал бойу гөрүнер кыврак, левент хем дуйулэр онда кудретлик. Бу Стойков Емельянды. Олмалы бу патреди чыкты 1937-жи йылда дүүшлерин арасында Испанияда. Беким чыкты, гирежәә заман Мадрид фронтуна, беким дә, Гвадалахара дүүшү чекедежәә заман, нередә чекеттиди онун йолу өлүмсүзләә...

1925-жи йылда зорбалык гөтүрер гагоуз чифтчисини Емельян Стойкову айлесиннан Бессарабиядан таа Бразилнейә. Калэр геридә Александровка күйү шинди Болград районунда, илердә йаклашэр Латин Американын кенары.

Ама булмээр адам бурада кысмет. Насыл бир лаф: «Йаамурдан качмыш, да толуйа урулмуш». Койэрлар о заваллы эмигрантлары кафе плантацияларына ишлемәә, сора аач көклемәә улу дааларда. Батаклык ерлери дә курутмушлар, ама хасталыклар, хализ аар сытма, бүүк белаймыш орада. Биннан инсан кайбелмиш. Ким куртулмуш бу жендемдән, бетва етмишләр шу Бразилия «женнетини».

Зор йашамак ама бошуна гечмемиш Стойкова. О йылларда онун үреендә чекедер уянамаа зааметчи инсаннарын дорулуу ичин савашчы дуйгулары. Башкаларынан бүлә Емельян Стойков чок керә каршы койэр эксплуа-

таторлара, коруйэр фукараларын дорулууну.

1935-жи йылда Емельян Стойков йазэр бир илк кийат журнала «Красная Бессарабия». Онда вар бөлә лафлар: «Паалы бессарабиялылар! Бана уйду биркач керә окумаа журналы «Красная Бессарабия» да о бана пек мераклы гелди. Хем дийл саде бана, ама башка бессарабиялылар да, ангылары йашээрлар бурада, Сан-Пауло касабанын кенарында, Бразилияда. Йазык саде, ани журнал сийрек дүшер бизә, ләзым чок беклемәә.

Онуштан йалварэрым сизә, еер варса бир номер «Красная Бессарабия», йоллайын бана, беним кафадарларым да окуйажэklar. Афединиз, ани бән пек дору йазмээрым. Сиз билерсиниз, нижә бизи үредәрдиләр царин гүнүндә, саде дува етмәә хем баш урмаа бизим заабитлерә.

Бессарабиялы Емельян Стойков. Сан-Пауло».

Бундан сора Емельян Стойков олэр бир чалышкан корреспондент журналда, нередә дә булунармыш, йоллармыш ордан корреспонденция Москвайа.

1935-жи йылда полиция капээр Стойкову зындана. Орада ону чок знетлемишләр, савашмышлар өлдүрмәә дә, ачан хастайкан бракмамышлар илач булсун кендинә. Полиция бракмамыш раада адамын айлесини дә: карысыны, ушакларыны — оннары да дүүмүшләр.

Еди айдан сора Стойкову колвермишләр капандан да урадэрлар Бразилиядан. Геминин капитаны, бир фашистмиш, алынмыш версин Е. Стойкову ромын полициясынын елинә. Не бекләрди коммунисти о вакыт Ромынияда, ислә билинер. Ама Стойков олмайжэйды Стойков, ер өлә колай верилейди душманнара. Француз портунда Бордода, качэр о гемидән. Йашээр биркач вакыт бу падишаалыкта,

ама ачан аннээр, ани Испанияда чекетмиш ватандаш фашизмайа каршы жэнги, о алатлээр орайы, ки түфeklән елиндә корусун республикайы. Бираздана о етишер Барселонайа, тездә дә Интернационал бригадасында гирер Мадрид фронтуна. Илкин ону койэрлар санитар, ама сора о — илерки сыраларда.

Булунарак сербестлик ичин дүүштә, Емельян Стойков унутмээр ана тарафыны, булэр колайыны да башлээр каблетмәә журналы Испанияда. Фронтлардан о йазэр кнат журнала «Красная Бессарабия». Окуйарак о кыса йазылары, аннашылэр, ани о йапражыклары Емельян Стойков йоллармыш ен атешли ердән. Йазмээр кендиси ичин, ама аннадэр фронт кафадарлары ичин. Булунарак Мадрид фронтунда, о йазэр: «Булуштум бессарабиялы аркадашларлан молдваннарлан, болгарларлан, гагоузларлан... Гечән дүүшлердә үч киши дүштү: Владимир Пезолан, Григорий Черноуцан, Эмилий Штейнберг. Оннар гиргин жан вердиләр испан халкынын сербестли ичин хем бүтүн дүннейин зааметчилери ичин».

Стойков севинер, ани тепелерләр душманнары. Окуйарак онун кнатларыны, дуйулэр, некадар жан куведи хем инан кенди дорулуна варды бу адамда. Белли едер, ани онун аннамасы класс дүүшмеси ичин, деринди. Ама Стойков үренмиш буну дийл кнаттан, отураак бир куйтуда. О үренди оннары капанда, куршумнара каршыда чыкып. Битки киадында о йазэр: «Бессарабиялы аркадашлар! Бән чок севинчлийим бу гүннердә, зерә ишлеримиз гидер илери. Канаатым, ани енсеериз бизим дүүшүмүздә. Достларым да севинчли, ангыларыны бән гөрерим бурада. Бу топракта гидер дүүш Испаниянын, Гитлерин, Муссолининин фашистлеринә каршы хем Ватикана

каршы. Оннара йардым едер португал фашистлери Салазар хем Кармона. Некадар вар фашист падишаалы — оннар хепси бурайы хызланмышлар. Биз дә ләзым бирлешелим, биз дә ләзым куралым бир ишчи партиясы. Селәм хепсинә пролетарлара, ангылары дөкерләр кан сербестлик ичин».

Интернационалист Емельян Стойковун йашамасы гөстерер, насыл ләйзым саймамаа өмүрүнү, бүтүннә вермәә куведини коммунизма ичин, онун идеаллары ичин. Бу адамын лафы калмады саде лаф. О верди өмүрүнү, насыл йазды кенди елиннән битки кийадында, «сербестлик ичин». Атакайа гидәркән танк үстүндә, командириин йанында, душман гүлlesi патлээр кәр онун йанында.

Стойковун битки дүүшүндән сора журнал «Красная Бессарабия» каблетмиш бир кийат Эдгар Андре адында XI-жи интернационал бригадасындан. Орда йазылы: «Бүүк кахырлан хаберлеериз бессарабиялы кафадарлары, ани мартын 21-дә 1937-жи йылда Гвадалахара фронтунда, фашистлерә каршы дүүшәркән, гиргин өлдү Емельян Стойков. О бизимнән бүлейди таа XI-жи бригаданын курулмасындан.

Емельян Стойков Бессарабиянын бир ен кыйметли оулудур. Хич коркмайрак душманнардан, куршуннардан, о хер керә ен атешли ерлердейди. Атакайа гидәрди илк сыраларда, хер заман йардым едәрди йарланмыш аркадашларна. Биз хепсимиз севәрдик бу шен, ачык үрекли досту.

Товарищ Стойков хализ коммунистти, башадан вермишти үреени ишчи классына. О верди жаныны, коруйарак дорулуу хем испан халкынын сербестлинини, ки куртарсын дүнейин фашизма есирлийиндән. Стойков дүштү бизим сыралармыздан, ама биз өдешежез фа-

шистләрлән бизим севгили достумуз хем аркадашымыз ичин, ангысыннан барабар дүүштүк. Кин едежез хеп душманнара достумуз ичин, ангысынын каныны дөктү хайын фашистләр.

Интернационал бригадасынын аскержиси Оскар Брких. Гвадалахара фронту.»

Емельян Стойков вермеди өмүрүнү бошуна. Бүүнкү гүндә интернационализма идеялары ичин дүүшерләр генчләр. Афганистан халкын сербестлии ичин кан дөкерләр гагоуз генчлери дә. Газета «Ленинское слово» Комрата декабринин 19-да 1985-жи йылда йазарды: «Орден «Красная Звезда» каблетти С. Г. Доброгло, К. Г. Барладян (Комрат), Н. П. Ботнарчук (Бороганы), медаль «За боевые заслуги» казандылар Г. Г. Бербер (Буджак), С. И. Павлов (Конгаз), Г. Г. Бабаян (Комрат). Ен паалысыны — өмүрүнү вердиләр Ватан ичин М. К. Танасогло, Ф. И. Кеся, Д. А. Мавради, К. П. Бодур.»

Чадыр-Лунга газетасы да «Знамя» февралин 11-дә, 1986-жы йылда йазды чожуклар ичин ангылары гиргин гөстердиләр кендилерини Афганистанда, дүүшерәк революциянын душманнарыннан. «Ислә ишлеер бүүнкү гүндә В. И. Терзи, ангысы каблетти орден «Красной Звезды» хем медаль «За отвагу», И. И. Добров Казайктан каблетти орден «Красная Звезда» хем медаль «За боевые заслуги», Чадыр-Лунгадан Н. Н. Кывыржык, Гайдардан И. Д. Братан, Кирютнедә С. Д. Рыбаков каблеттиләр медаль «За боевые заслуги».

Емельян Стойков... О хеп бакәр бизә шен, ачык бакышлан, да каләр аклымызда, жанымызда. Бу интернационалист кыйметли олан, йок насыл уннудулсун, нечин ки о бизә гөстерди, нижә вар насыл вермәйә жанынын коммунизма ичин.

Бүүк Ватан жєнгин ветераны, саклысавашчы, Кара Василий Михайлович йашээр шинди Кишиневда. Шиндєн сора о пенсияда. Ирми секиз йыл о измет етмиш Совет Аскериндє.

Бєн булуштум онуннан 30-нда июлїн 1987-жи йылда. Ески саклысавашчы верди жувап беним сорушларыма, аннатты кенди йашама-сыны:

— Бєн дуудум Комратта 1922-жи йылда. биз бобамнан йайан гиттик иш арамаа Ромыниейє, Плоештє. Пара биздє хич йокту. Биз алдыйдык биркач кузу да хайдардык оннары таа Галаца, орада саттык да парайлан алардык екмек. Бу 1937-жи йылдайды.

Гүзүн, ачан дөндүк евє, боба хасталанды Бырладтта да өлдү, орада ону гөмдүк.

Фукаралык бүүктү, иш Комратта йокту да 1938-жи йылын илкйазын, биз беш киши гиттик йайан иш арамаа Констанцада. Орада биз йол дүзєрдик. Ама бир айдан сора иш битти. Таман да Гитлер алдыйды Чехословакиейи. Билмеерим нечин, ама бизи полиция йоллады евє. Ама ачан иш йок, топрак та йок — имєє дє йок. Генє тездє дє гелди чок беклемели гүн — Бессарабия топлашты Ана-Ватанынан СССР-лєн. Ачан бєн ишиттим бу хабери, осаат гиттим Совет консульствосуна да орада бана вердилєр пара билет алмаа. Бир гүндєн сора поезд гечирди бени Бессарабияйє, бол ана тарафыма.

Бир-ики афтадан сора бени каблеттилєр ишє, демир йолуна Романовка станциясына.

Дорудан демәә, ислә йашамак башладыйды. Ачан каблеттидим илк казанжымы, алдыйдым үч сомун екмек, бийаз екмек. Маму инанмадыйды, ани букадар пара өдемишләр бана.

Ама тездә жәнк чекеттиди...

— Василий Михайлович, нижә сиз пай алдыныз Бүүк Ватан жәнгиндә?

— Ачан жәнк чекеттиди, бән, насыл билерсиниз, ишләрдим демир йолунда. Тутэрым аклымда, нижә бизи топладылар да сөледиләр, ани немцә хем ромын фашистлери жәнк чекетмишләр бизә каршы, саат дөрттә сабаа каршы гечмишләр границайы.

Ики гүндән сора бени мобилизацияйә алдылар да Кишиневда йаптылар бир группа. Бизим группа чекиләрди битки, да сокәрдик демир йолуну, ки калмасын душманнарын елиня. Таа илери бизим группа, нередә командирди Степаненко, гиттиди Прут бойуна. Орада Яргора станциясында ромыннарын диверсантлары алмыштылар станция йапысыны — үчкатлы еви. Коймуштулар бир пулемет пенчерейә да патладармышлар. Бән дедим комиссара, ха бән оннарын кефини дүзежәм. Аннаштык, ани бизимкиләр алдадажәклар диверсантлары, бән дә уражам оннара геридән. Өлә дә йаптык: ачан группа башлады алдатмаа ромыннары, бән сакланарак етиштим о йапыя да мердвеннән пиндим ев үстүнә. Орадан индим икинжи этажа, бакэрым кимсей йок. Сора йаклаштым басамаклардан, бакэрым илк катта секиз ромын дурэрлар, лафедеерләр. Бән кезлендим да салдым оннарын арасына бир «лимонка» да осаат патламактан сора атладым ашаа. Саа колумда таа бир «лимонка», алкасыны чыкардым. Бакэрым алты киши өлү, икиси дә серсем олмушлар. Баардым ромынжа: «Мыниле ын сус!» Бири сорэр: «Де унде штий ромынеште?» Бән таа калдырдым

гранатайы йукары да деерим не вар сесим: «Гура!». Сора гелдиләр бизим группадан солдатлар да бу ромыннары гетирдик Комрада, вердик комендатурайа. Бу иш ичин бән каблеттим медаль «За боевые заслуги». Награда етиштиydi бени Ростовда таа. Орада бән йатардым госпитальдә: бомба уфаладыды саа бажаамы хем кестийди саа колумун күчүк пармаамы.

1942-жи йылын июль айына кадар, бән измет еттим демир йолунда да бир гән дүүштән, сора бизи алдылар есирә фашистләр. Орадан бизи гетирдиләр Донецк касабасына. Сора гечирдиләр Ясиноватайа да биз йапыларда вагоннары индирәрдик. Бу лагерьдә заплы совет аскержилери дүзмүштүләр саклыжы организациясы. Бени дә каблеттиләр орайы. Бу саклы организация йардым едәрди качмаа лагерьдән совет офицерлеринә, ангыларыны фашистләр тутардылар пек зорда. О вакыт бән йардым еттим качмаа лагерьдән үч совет офицеринә. Бән дә хазырланардым качмаа лагерьдән, ама 1942-жи йылын сентябридә бесарабиялы солдатларыны топладылар да гечирдиләр Тирасполә. Орадан башладылар бизи колвермәә беш-алтышар киши евә. Бән гелдим евә Комрада октябридә. Сора башладым топламаа инан адамнарымы саклы дүүшмек ичин.

— Василий Михайлович, аннатсаныз о саклыжылар ичин, сизин организацияныз ичин. Нижә ишләрдиниз душманнара каршы, не умутланардыныз йапмаа?

— Бизим организацияда варды секиз киши: Кара Николай Иванович, Барладян Алексей Дмитриевич, Кайнак Иван Андреевич, Кайнак Дмитрий Васильевич, Димитриоглу Дмитрий. Дмитриевич, Пиоглу Дмитрий. Ләзым сөлемәә, ани Барладяна йардым едәрдиләр

Тукан Николай
Иванович 30-жү
йылларда Кырмы-
зы Аскердä

Тукан Петр Ни-
колаевич капитан
первого ранга

Генов Петр Семёнович 1919-жy йылда
Кыргыз Аскердѣ

Послужной список.

Имя **Чадарула** **Петра Самановича**,
 о продолжении службы в Г. П. У.

Место рождения **1896 г. м. Чадархунга Вессарабек. губерния..**
 Семейное положение **холост**
 Образование **среднее**
 Политическая (атака) **беспартийный**
 Социальное положение (был, является) **крестьянин**
 Основная профессия (специальность) **дуботопицад**
 Высшая специальность (был, является или нет)
 С какого времени работает в органах Г. П. У. **с октября 1920г.**

1. Движение по службе.

Когда зачислен на службу и на какую должность, дальнейшее движение по службе, командировки, поручения, отпуска, болезни, награды, изъятия, наказания и т. п.	Основание
назначается на должность Пом. уполн. Оудеуда.	Приказ по ОГЧК.
06/01-21г. переводится в резерв админорганотдела, с прикомандированием для работ по Оудеуду.	" №20
10/11-21г. назначается Инспектором Оудеудского участка группы "В".	" №207
11/1-22г. назначен сотрудником Оудеудского участка.	" №11/235
14/01-22г. командирован в 1-ый дневной отпуск.	Приказ по ОГЧК №10
17/01-22г. посылается на лицо и пригласившим к не полному освобождению.	" №00
20/01-22г. назначается уполном. Оудеудского участка ООЧ.	" №22
21/01-22г. командирован в 2-х недельный отпуск.	" №124
22/01-22г. посылается на лицо и пригласившим к не полному освобождению с 26/01 этого месяца.	" №146
30/01-22г. назначается на должность Пом. Уполномоченного по след-делам 1-го участка ООЧ.	" №147
7/02-22г. откомандировывается в распоряжение нач. участка 02-ой территориальной дивизии на должность «подполковника».	" №150
13/02-22г. в командировку приказом №150.	

П. Геновун ВЧК-дан «Послужной список»

ПЕРВЫЙ
ОБЩЕ

№ вопр.	ВОПРОС	ОСНОВАНИЕ	ОТВ.
1	Родна ^{ся} в 1896 году в августе мес 28 чис		
2	Национальности Турок - Галауз		
3	Социальн. положение: 1) Рабочий. 2) Крестьянин. 3) Служащий или 4) -	Служащий	
4	0) Самообразование. 1) Низшее. 2) Незаконч. среднее. 3) Среднее. 4) Незаконч. высшее. 5) Высшее.	Диплом об окончании Высшей школы Москов. ской инженерной Академии ведущий по двум направлениям желез. и электротехническое	
5	Профессия: Экономист по специальности: торговля со стажем - лет	Окончил Экономическую факультет Московского Инженерного Восточного Института.	
6	0) Беспартийный 1) Член ВКП (б). 2) Кандид. чл. ВКП (б). 3) Член ВЛКСМ	Беспартийный	
7	0) В профсоюз не состою 1) Член профсоюза Государственный май 1920 года	Член профсоюза Государственный май 1920 года	
8	0) На военном учете не состою 1) Условно состав группа 7 катег	Воинская часть книжка формы № 7	

Подпись лица, давшего сведения:

Глуша

1930 г.

Генова Елена Се-
меновна хем Ге-
нов Петр Семено-
вич 30-жу йылда

Генов Георгий Се-
менович оулунна
1937-жи йылда

22 января 1957 г.

Стасова Еленаныч
книады Г. Генова

Дорогой товарищ Генов,

Было очень приятно получить письмо от старого товарища и вспомнить о бывшей работе на которой я проработала 11 лет. Спасибо Вам за поздравления с награждением орденом Ленина. Сейчас на у меня целых три. Первый я получила в бытность в МОПРы в 1933 году, т.е. в день моего пятидесятилетия. Второй в день восьмидесятилетия, а последний в ознаменовании 1905 г. С 1946 г. я работала дома. Сначала над перепиской моего дяди Владимира Васильевича Стасова. А последние годы над всеобщими воспоминаниями и статьями о коминтерне, принимая участие в строительстве партии и завоевании Октября.

Спасибо Вам за приглашение, но состояние здоровья и возраст не дает мне возможность предпринимать таких дальних путешествий.

*Сердечный привет
Елена Стасова*

Аскер трибуналдан
справка

Число № 8 7024-1-53

ВЕННИЙ ТРИБУНАЛ

ВЕННИЙ РАЙОН
ВОЕННОГО ОКРУГА

августа 1956

№ 4802

СПРАВКА

Дело по обвинению в преступлении против Р.С. в соответствии с Законом Трибуналом Министров Военного округа 30 июля 1956 года.

Восстановление в вооруженных силах Советского Союза в области от 15 декабря 1955 года в отношении Елены Стасовны, 1905 года рождения, уроженки с. Дудки-Дунки, Бельвожского района, Молотовской области, и дела производителя продукции по составу преступления.

СЕРДЕЧНЫЙ ПРИВЕТ И ДРУЖЕСКОЕ ПОЗДРАВЛЕНИЕ
(АЗАНИЗ)

Аман

Комрат подпольщиклери 1921-жи йылда. Дурэрлар айнакча ортада С. Гаврилюк, С. Тузлова, Д. Гаврилюк.

Тузлова Прасковья Михай-
ловна 1921-жи йылда Бен-
дер зынданында

Стойков Емельян 1937-жи
йылда Испанияда

Славноглу Мария хем кызкардышы 1942-жи йылда женкта

Памужак Георгий —
Бүүк Ватан жөнги
етераны

Арнаут Плья Георгиевич —
Бүүк Ватан жөнгида 1944-жү
йыла достларынан, сол тараф

Калчу Савелий Николаевич хем Гаргалык Николай
Иванович фронтта 1944-жү йыла

Казабаш Андрей Иванович 1922-жи йылда Кырмызы
Аскердә дотларынан, саа тарафтан отурэр

Колпакчи М. П.
1943-жү йылада фронтта

Докуз Кирил Ки
риллович 1944-жү
йылада фронтта

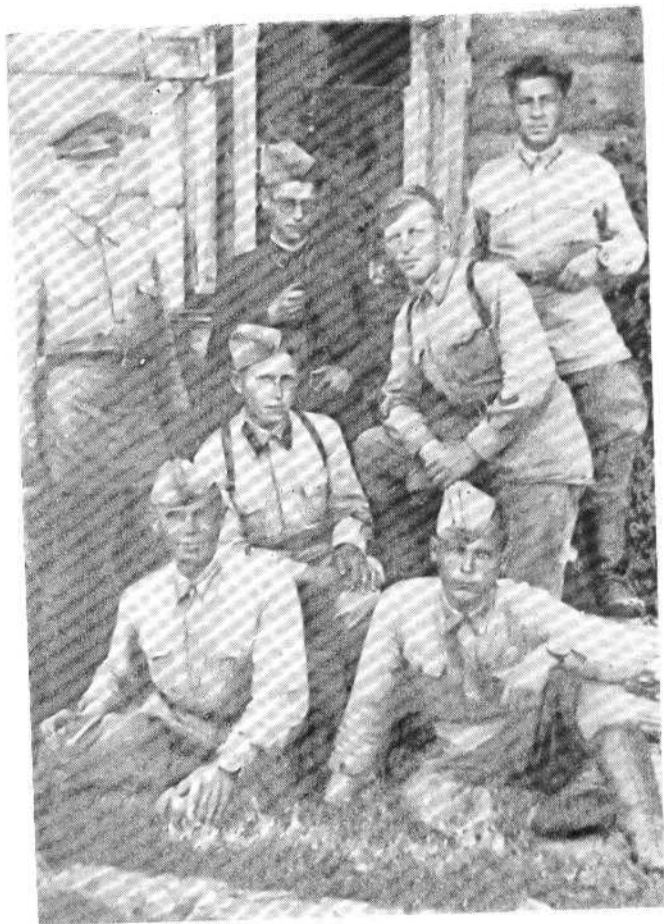
Докуз Кирил Кириллович 1945-жи йылада достларынан,
сол тарафта дурэр икинжи

Карамидев Михаил
Константинович
1942-жи йылда
фронтта

Маргарит Василий
Иванович 1941-жи
йылда фронтта

Маргарит Василий Иванович артиллерия бөлүмүнүн
1942-жи йыда Сталинградта, саа тарафтан дурэр

Карамилев
Михаил Константинович
Бүүк Ватан жөнги
ветераны бууикү гүндä

Маргарит
Василий Иванович
Бүүк Ватан жөнги
ветераны бууикү гүндä

Буюкларынын айлесин 1916-жы йылда Антон бир йыллык
мamusунун кужаанда

Буюклы Антон — Герой Советского Союза

Таукчи Семен Степанович
Комрат подполье заасы
1920-жи йылларда.

КОМРАТ
ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ
И РЕП. МОДЕЛЬ
№ 18
1920-ж. йылларда
1920-ж. йылларда

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ
РЕПУБЛИКИ
№ 18
1920-ж. йылларда
1920-ж. йылларда

АРХИВНАЯ СПРАВКА
22.07.99

Молдавская ССР, г. Комрат
ТАУКЧИ И. С.

По документальным материалам, хранящимся в Центральном государственном архиве Молдавской ССР, установлено, что ТАУКЧИ СЕМЕН, по некорректности тагауз, уроженец с. Аларма индесского уезда, в 1926 году являлся солдатом 2-го пехотного полка румынской армии.

Румынскими властями привлекался к судебной ответственности и приговором военного трибунала 3-го корпуса румынской армии № 373 от 23 апреля 1926 года был осужден к 5 ЛД/М/ годам временного заключения за разведывательную деятельность в пользу ССР.

Постановлением постоянного кассационного совета румынской армии № 331 от 16 июня 1926 года приговор оставлен в силе.

В обвинительном заключении имеются сведения о том, что ТАУКЧИ СЕМЕН являлся участником подпольной коммунистической организации, раскрытой в 1921 году в с. Комрат Тигинского уезда.

даатмаа листовклары ики чоҗук — Барладян И. Д. хем Кара Д. М.

Озаман ләзымды пек кушку тутмаа кендини, зерә осаат варды насыл дүшәсин душманнарын елинә, ама ләзымды дүүшмәә оккупатлара каршы. Хер кезин варды кендиши: Кара Н. И. беним йардымҗымды, Барладян А. Д.— начальникти штаба. Ики дачоҗук йапыштырардылар листовка. Биз йазырдык о йапракларда, ани инсаннар вермесиннәр ромыннара екмиек, вермесиннәр бейгирлери аскерә. Уредәрдик инсаннары каксыннар бейгирлерин тырнакларына есер: бейгир башлээр топалламаа да аскерә о дийл ләзым оләр, макар ки ишлемәә онунан вар насыл.

Кайнак И. А. хем Кайнак Д. В. ләзымдылар хазырласыннар подпольщиклерә кыш ичин руба — диксиннәр полушубка. Зерә биз хепси подполье ишлерини йапардык геҗә. Кышын са... ләзымды ким керә чок саат дурмаа суукта, йатмаа каарда.

Биз озаман генчтик да конспирацияда аннамардык пек, подполье ишини йапардык, ама ромыннар алмыштылар бизи гөзә. Бән бак гелдийдим плендән да ләзымды хер ай гидейим полицияя нышаннанмаа. Ноябрьридә 1942-жи йылын бени ромыннар алдылар айлаа Чимишлиейә. Тутардылар орада бизи пек сыкыда. Орайы топламыштылар руслары, украиннәри, болгарлары, гагоузлары. Айлык йапардык Чимишлидә, ама йашарды херкези евдә, онуштан Комратылар ләзымды йайан гитсиннәр орайы да, гери дә. Ким каларды геч дүвәрдиләр сопайлан хем шомполлан.

Декабридә, сора январьдә 1943-жу йылын, ачан Сталинградтта даатмыштылар Паулюсун аскерини хем ромыннарын дивизияларыны, бизә ромыннар пек кыздылар. Чыкардыды-

лар ени законнар да биз калдыйдык таа эретә. Ама биз дә вердик жувап оккупантлара. Бән хем Кара Н. И. йаздык листовка да йапыштырдык ону казармада. Листовкада азылдыйды: «1940-жы йылда гөлмекчә качардыныз, ама шинди гидежийниз бурадан дерисиз». Ей, не арардылар ким йазмыш бу листовкалары. Тутайдылар, осаат ериндә бизи уражәйдылар куршуна.

Бир гүн ромыннар вердиләр изин ирми гагоузу, ангылары ики — үч гүн гелмемиштиләр изметә, урмаа ирми бешәр сопа. Ачан бән ишиттим буну, есап еттим, ани дургудажам бу жезайы. Авшам үстү алдым бир бычак да гиттим прокуронун евинә, сакландым башчедә да сардым суратымы бир парча дерийлән. Гөзлеттим, ачан прокурор чыкты дышары да дайадым онун аркасына бычаа. Дедим, ани алсын гери приказы жеза ичин, зерә өлдүрежес ону. Сора йапыштырдым бир листовка онун капусуна.

Ертеси гүнү о гагоузлара бишей йапмадылар да 1943-жу йылын январиндә бизи хепсимизи колвердиләр евә.

— Е бундан сора, нижә ишлединиз сиз оккупантлара каршы?

— Йашамак женк вакыды зорду, йокту не имәә, не гиймәә да апрельдә биз үч киши йайан гиттик Галаца бишей казанмаа. Гидәгидә етиштик биз Фокшана да орада кӯйдә Пацешты, бизи каблеттиләр ишлемәә бааларда. Орада биз таныштыйдык заплы рус солдатларынан, ангылары ишләрдиләр боярда Николаескуда. Бән хем Кара Н. И. йардым едәрдик оннара, нижә саде уйарды — верәрдик оннара имәә, аннадардык, не хабер гелер фронтлардан.

Биз Колийлән Кара йашардык квартирада мадам СимIONESКУДА. Онун бүүк чожуу

үренәрди офицер школасында Фокшанда. Таныштынан онуннан, чыкты, ани о чоҗук демократ — гирер саклыҗы группайа, ангыларын ориентациясыды Англия. СимIONESКУЙЛАН БҮЛӘ БИЗ СЕСЛӘРИК РАДИОҮУ МОСКВАДАН ХЕМ ЛОНДОНДАН. СИМИОНЕСКУЛАР ДИЙДИЛӘР ЗЕНГИН ИНСАНАР ДА ТУТМАЗДЫЛАР КЕНДИЛЕРИНИ, НИЖӘ БАШКА РОМЫННАР. ОННАРЛАН ВАРНЫСЫЛДЫ ЛАФЕТМӘӘ ТҮРЛҮ ИШЛӘР ИЧИН. ЙАВАШ— ЙАВАШ БИЗ АННАТТЫК ОННАРА, АНИ СССР. ДӘ ЕИ ДОРУ КУВЕТ. БИРАЗДАНА О ЧОҖУК БАШЛАДЫ ИШЛЕМӘӘ БИЗӘ. БИР ГҮН О ГЕЛДИ ФОКШАНДАН ГЕЖӘ, АННАТТЫ БИЗӘ, АНИ ДҮҮМҮШ БИР АВИАТОРУ ДА АЛМЫШТЫ ОНУН ПИСТОЛЕТИНИ «Парабеллум». Ону СимIONESКУ ВЕРДИ БАНА. АЧАН БАН ГЕЛДИМ КОМРАДА ЙААЛАДЫМ КАТРАННАН ДА ГӨМДҮМ БЕНИМ ЧҮЧҮМУН И. Г. ҚАРАНЫН АУЛУНДА. 1967-ҖИ ЙЫЛДА БАН ЧЫКАРДЫМ О ПИСТОЛЕТИ ДА ВЕРДИМ МУЗЕЙӘ БЕНДЕРӘ.

Биз илерледик лафымызы:

— Василий Михайлович, несой силәх сиздә таа варды?

— Биздә варды беш пистолет хем ики түфек. Ама, дур шинди, бән аннадаҗам таа бир иш ичин. 1943-жү йылын июльдә бени мобилизацияйә алдыйды Бендер аскер округу да йолладыйды ишлемәә Чимишлидә. Орада бән таныштыйдым Бендер саклы организациясынын башыннан Қалашниковлан. Биз онуннан авшамнарда чыкардык Чимишлиянын кенарына да орада йапардык план, нижә илери дору ишлемәә. Бир гүнү Қалашников гиттиди евә Бендерә да орада булушмушту баалантыҗыйлан Одессадан. О адам гетирмишти Қалашникова изин, ки хепсинә хазырласынар бирәр күрк. Есаба алмыштылар о гүндән бизим Комрат организациямызы да, бизим силәхы.

Таа булушмадыйнан Қалашниковлан бен-

дә варды план топламаа түфек да гитмәә партизаннара. Сән билерсин, ани биздә даа йок. Онуштан тактика үредер, ани диверсия йапмаа гежә, озаман да сакланмаа. Комрат организациясында варды план гитмәә орайы, нередә вар даалык да орада йапмаа партизан отряды. Ама Қалашников деди, ани ләзым ишлемәә еримиздә да, ачан йаклашажак Кыргыз Аскер, атакаламаа оккупантлары геридән.

— Нижә сиз булардыныз силәх?

Насы мы? Ачан бән ишләрдим Бессарабка станциясында, орада гөзледәрдим солдатлары. Бән гидәрдим кенефин йанына да бекләрдим, ачан орайы гележек йалныз солдат йакидә офицер. Бакып, ани кимсей гөрмеер, бән тутардым о солдаты да бир йумурукта йыкардым ону ерә. Пинәрдим поездә да геләрдим станциейә, маана гиттийдим филан ерә.

Бир керә Колийлән геләрдик Чимишлидән евә. Гежейди. Бакэрым, ани Чукур-Минжирдә жандармериянын ачык пенчереси. Йаклаштым, бакэрым — дуварда асылы ики түфек. Бән алдым оннары да сора йаптым ики кыса түфек.

Пистолет, түфек варды, ама азды патрон. Листовка да азды печатлы. Таа чок йазардык елдән. Не етмәзди, истедийдик Одессадан, ама етиштирәмедик каблетмәә... Декабринин 29-да 1943-жү йылын бени арестә алдылар. Ама организация ишледи таа Кыргыз Аскер гелинжә. Пиоглу Дмитрий, Барладян Иван, Димитриоглу Дмитрий куртармыштылар Комратта евлери йангындан. Оннар сарфош едерләр власов бандитлерини да аләрлар оннарын силәхларыны. О гежә дә Кыргыз Аскер куртарэр Комраты.

— Василий Михайлович, насыл сизи арест-
тә, алды сигуранца?

— На бак, тә документ...

АРХИВНАЯ СПРАВКА

По частично сохранившимся документаль-
ным материалам румынских судебных орга-
нов установлено, что Кара Василий 29 дека-
бря 1943 года был арестован полицией г. Бен-
деры за действия направленные против госу-
дарственной безопасности.

ОСНОВАНИЕ: Ф. 680, оп. I, арх. 4578.

— Бени арестә алдылар декабрини 29-да.
Бән таман булуардым Димитриоглуда, он-
нар йашардылар бизим соакта. Бакэрым ге-
лер кызкардашым да деер: «Батү, сени бир
адам чаарэр». Сордум, ким олсун? Кызкар-
дашым деер, ани билмәрмиш ону.

Ачап гелдим евә, бакэрым дурэрлар үч ки-
ши, бирини елиндә пистолет. Осаат аннадым,
ким оннар хем кимин жанын гелмишләр ал-
маа.

Илкин бени туттулар үч гүн Комратта по-
лицияда. Хер гүн дүвәрдиләр хеп сорардылар
нередә силәхлар. Оннар пек истәридиләр бул-
маа силәхлары: хер бир силәх ичин оннар
ләзымдылар каблетсиннәр үчәр бин лей хем
таа награда. Бизи дә уражэйдылар куршума.
Ама бән оннара бишей сөләмедим.

Комраттан бени гетирдиләр поездлән Бен-
дерә. Үч афтадан сора капана гетирдиләр
Николай Карайы. Бән билмәздим, ани Ка-
лашникову да тутумушлар, булмуштулар он-
да Колинни кийадыны. Орада йазылымш,
ани Коли ишләрмиш Сталиндә башчажы. Е,
сигуранца дели ми? Осаат тутмушлар Н. Ка-
райы. Да өлә дә биз онуннан гечтик капанна-
ры, бөлә бизи букааладылар. Сора бизи суда

чектиләр «Куртя марциалайа» 3-жу аскер корпусунда. Вердиләр 25-әр йыл да йыялдылар капана Аюд касабасына.

СПРАВКА ОБ ОСВОБОЖДЕНИИ

№ 11126

Кара Василий Михайлович, осужден на 25 лет каторжных работ за участие в подпольной коммунистической организации. Из главной тюрьмы гор. Аюд освобождается на основании королевского декрета об амнистии от 23 августа 1944 года.

— Нижә сизә йапытылар сормак Бендер капанында?

— Капанда Бендердә бени дүүдүләр пек: сигуранца хеп истәрди гөстерейим калан саклыжылары хем нередә саклы силәхлар. Орада желлатлар бүүк специалист — бааладылар еллеримми чатылын да гечирип аякларым алтындан бир сопа асардылар тавана да башлардылар дүүмәә резина чомажыклан. Илк афта дүвәрдиләр хер гүн. Сормаклар сүрттүйдү ач ай. Дүвәрди бени бир солдат фамилиясы Доробанц, сормаклары йапарды Ионеску.

Унутмайжам, гетярдиләр бени она сормайа да Ионеску верди бана бир түтүн, макар ки бән чекмәздим, алдым да саваштым тутуштурмаа. Ама Ионеску буну масус йапмышты — ансыздан урду бир йумурук ченемә да кырды дишлерими. Бүүк хайын адамды.

Сигуранцада беним кырдылар колларымы, кырдылар кемийми чаталларымда. Йапытылар бени сакат. Ама бән оннара бишей сөләмедим. Каторгада Аюд касабасында биз Н. Карайлан дурдук 1944-жу йыла кадар да сора Кырмызы Аскер бизи бошандырды.

— Василий Михайлович, нижә гитти еже-
линиз жөнктән сора?

— Сентрябридә 1945-жи йылын бени ал-
дылар ишлемәә НКГБ-йә. Николай Кара да
гирди ишлемәә НКГБ-дә. Бән измет еттим
28 йыл да чыктым пенсиейә. Чойу бизим сак-
лыжы группадан ишледиләр НКГБ-дә: Барла-
дян А. Д. измет етти, олду старший лейтенант
да сора чыкты орадан. Кара Николай битирди
үсек партия школасыны хем Подольск ин-
ститунда история факультетини. Битки йылла-
рыны йашады Сахалиндә да гечинди орада
Буюклы касабсында. Димитриогу Дмитрий
колхозчу, Қайнак Иван ишледи чок йыл Урал-
да да орадан чыкты пенсиейә. Барладян И. Д.
ишледи МВД-дә да капитан чыкты пенсиейә.
Кара Дмитрий ишледи чок йыл милицияда,
вар наградалары. Шинди йашээр Бессараб-
када.

...Бизим лафымызы Василий Михайлович-
лән биз битирдик да сора о гөстерди бана на-
градаларыны. КГБ-дә о каблетмиш үч медаль
«За безупречную службу», дийл чоктан верди-
ләр орден —Отечественной войны II степени»
Б№545367. Онда вар таа чок нышан. Удос-
товерениясы «Участника Великой Отечествен-
ной войны» В№69 9563.

Чок йыл гечмиш шиндән сора о гүннердән,
ама сигуранцанын знетлемелери гечмемишләр
зарасыз — оннар бүүн дә дуйулэрлар, йуфка-
ладэрлар онун саалыны. Ама Василий Ми-
хайлович билер, ани о дүүштү дийл бошуна.

Стефоглу Ваанийи кабледерләр комсомола 1941-жи йылда. Ачан чекедер Бүүн Ватан женги, о олэр саклысавашчы, озамандаи чекедер онун дүүшмеси хем чалышмасы Совет куведи ичин.

Гечти йыллар. Шиндән сора юстицияда старший советник Иван Степанович Стефоглу пенсияда, йашээр Дубоссарда, нередә о битки йыллар олду район прокурору.

Бән бакэрым онун документлерини, фотографияларыны. Иван Степанович гөстерер бир бөлүк депутат дорулук киаатларыны. Некадар о юрист занаатында ишлемиш хеп олмуш депутат. Алэрым елимә «Удостоверение № 1004 партизана Молдавии». Орада йазылы: «Тов Стефогло Иван Степанович был участником партизанского движения в Молдавии в период Великой Отечественной войны с сентября 1941 по март 1942 года в качестве подпольщика». Вар Иван Степановичтә таа бир паалы документ — «Удостоверение участника войны», дийл чоктан она нышаннадылар орден «Отечественной войны II степени».

— Иван Степанович, аннатсананыз, нижә саклысавашта ишлединиз?

— Нижә ми?— Иван Степанович дүшүнер бираз да аннадэр.— Ачан 1940-жы йылда Бессарабия куртулду ромын оккупациясындан да Совет куведи гелди бизим топраа, озаман бән дуйдум, ани вар башка түрлү йашамак. Бизи дә сайдылар инсан. Бак, шу ромыннар бизи гагоузлары бишей саймаздылар. Душманнар саде зиетләрдиләр чифтчилери, алардылар

нейи вар, дүвәрдиләр. Насыл бир жанавар гирмиш сүрү арасына. Инсан пек киннендийди ромыннара. Бир чала башладылар брак-мамаа лафеделим гагоузча. Ромын вакыдында биз пек фукара йашардык, бән ишләрдим струнгар чобанда. Бобамыз өлүйдү, ачан бән үч йашындайдым. О инвалидти, таа 1904-жү йылын рус-япон женгиндән. Олмалы өлә фукаралыктан карә бән дә бишей гөрмейжийдим, еер гелмейәди Совет куведи 1940-жы йылда. Тутэрым аклымда, нижә лафеттийденимниән, комсомола гирежәә заман — НКВД оперуполномоченный Петров. О дедийди: «Бу дүвнедә ен үсек ишчи инсанын дорулуу. Бу дорулук ичин ләзым савашмаа. Хепси ләзым чалышсын, бән дә — рус, сән дә — гагоуз. Барабар ләзым дүзелим кысметимизи».

Иван Степанович сусту бираз да екледі:— Тә бу лафлардан да чекетти benim политика аннамам. Онуштан бән хазырдым олмаа подпольщик, биләрдим не ичин биз дүүшериз.

...Сентябридә, ачан фронт гидер Одесса тарафына, комсомолжулар Гаваносада топланэрлар да есап едерләр, не йапмаа? Ен бүүкмүш йаштан оннарын арасындан Валентин Стефоглу, о да топлармыш организациейи. Кенди дә баалыймыш Кагул саклысавашчыларыннан. О илк гежә Валентин Стефоглу сөлеер оннара: «Не ани ромыннар йаландырэрлар, ону сесләмейин. Кырмызы Аскери оннар енсейәмейжекләр. Гележек гүн да фронт дөнежек гери. Ама биз дә бурада ләзым дүүшелим оккупантларлан. Бракмайжэз оннары рада».

Чекедер саклы дүүш ромыннара хем немцелерә каршы. Аннандэр Иван Степанович: — Гежә топланып йазардык листовка. Каглудан гетирәрдиләр бизә совинформбюронун хаберлерини, да биз ону гечирәрдик йапрак-

лара. Сора гидәрдик Кагула, Болграда, Измаила да йапыштырардык оннары дуварлара, диреклерә. Бу йапраклар калдырмыштылар потрә бүтүнүнә ромын сигуранцасыннан. Оннар арармышлар бизи гежә-гүндүз, биз сә йапардык ишимизи. Қими-керә йоллардылар: «Пин бейгирә да гит Болград йолуна да сай кач поезд гечежек фронта дору хем гери». Бән сакланардым бааларда бир жевиз аажын алтында да бүтүн гүн сайардым поездлери хем вагоннары.

Бундан сора топлардык силәх та. Варды биздә түфек, автомат, пистолет, граната. Хазырланардык урмаа фашистлерин үстүнә. Кагулда биркач саклысавашчы — В. Кожокару, И. Романенко, Н. Кавчук атылэрлар ромын патрулюнә да алэрлар оннарын түфеклерини.

Бир керә топлады бизи Гаваносада кенди Красное да аннатты не йапалым, не түрлү дүзелим саклысаваш ишлеримизи. Сора жөнк биттийнән бана аннаттылар, ани бизим организация ичин биләрмиш кенди Алешин — Молдавия партизаннарын башы...

Гаваносада оннары топлармыш хер керә Валентин Стефоглу. Оун изиннерини чыкарармышлар баша кардашлар Вани Кулаксыз хем Алексей Кулаксыз. Оннарын арасындаймыш ен күчүк йаштан подпольщик Иван Стефоглу. Ачан ромыннар тутэрлар саклысавашчылары, алэлар Ванийн дә. Жандармерияда дүверләр ону чиркин, верип изин чыкмасын күйдән бирери. Ама о гежә таа Иван качер да гирер бир саклы ерә, сора гечер башка күйлерә, йашээр хысымнарында. Ону арармыш сигуранца, ама буламамышлар.

Ромыннар тутэрлар Кагул уездин саклысавашчыларыны да койэрлар оннары капана. Орада бекләрмиш дава олсун М. Краснов, В. Кожокарь, П. Поливода, Т. Мороз, Н. Кав-

чук. 1942-жи йылын июльон 14-дю 3-жу ромын армиясынын даважылары дава кесерләр — урмаа оннары куршуна. Да сентябридә-октябридә саклысавашчылары өлдүрерләр.

Башкалары: А. Семищенко, П. Каймакан, А. Кулаксыз, В. Стефоглу, И. Жупанов, М. Стаценко, И. Душку, Ф. Горбунов, И. Романенко, М. Тутован, С. Николаев, С. Долгов кабледерләр ирми беш йыл каторга.

Женктән сора Иван Степанович булушәр саклысавашчыларын чойуннан, ангылары калмышлар дири. Совет куведи йоллээр И. Стефоглуу үредижи курсларына, ишлеер комсомолун райкомунда да 1949-жу йылда ону йолээрлар юрист школасына. Битирдийнән школайы ону 1951-жи йылда койэрлар ишлемәә прокурор Конгаз районунда. Бурада о кабледер илк практика юрист занаетында.

Иван Степанович битирер бир йыллык юрист курсларыны Ленинградта да сора ишлеер Баймаклы районунда прокурор. Бурада о ликвидациялады Викол бандасыны. Виколу өлддүрмүштүләр кенди бандитлери. Онун револьверини алэр трофей Иван Степанович. Сора генч прокурор ачыклээр да тутэр Виколун йардымжысыны Моканууу. Банда даалэр.

Чок бандит тутмуш кенди йашамасында Иван Степанович, савашмыш чыкармаа дурук суйа дийл ислә инсаннары. Бу адам бүтүннә йашамасыны вермиш Совет кувединә. Онун савашы ичин правительство вермиш она орден «Знак Почета», чок медаль, ики «Почетная грамота Президиума Верховного Совета МССР».

Макар ки о йашээр Дубоссарда, Иван Степанович гелер дуума еринә Гаваносайа. Бурада, Бужакта бу гагоуз, чифтчи оулу, калкты дорулук йолуна.

Кара Николай Иванович дийл чоктан чыкты пенсийә. Ани ислә ишледи чок йыл колхозда, каблетти медаль «Ветеран труда» да бу нышаны о ерлештирди жәнктән наградаларын йанына.

Сызлэрлар кими-керә ветеранын кемиклери, гелер аклысына, нижә о саатлан йатармыш каар үстүндә, ажыйэрлар шинди дә о ерлери, нерейи разгелмишти фашистлерин куршумнары.

Биз булуштук Николай Ивановичлән онун евжезиндә, ангысы булунэр Комратта, касабанын орта сокаанда. Ветеран чыкарды документлерини, ески портретлерини, нышаннарыны. Чок ишләр тутэр аклысында ветеран, узун сүртмүш онун йолу жәнктә.

— Бән дүштүм 1942-жи йылда Воронеж фронтуна. Декабрь, кыш вакыды. Фашистлерин хендеклери бир километра ашыры, ордан баарэр радио: «Сталин капут! Рус сдавайсь!»

Озаман сыкыйды ишләр фронтта, душманнар пек кавийдиләр. Бизим сә тарафымыздан танклар таа аз чыкардылар. Ама дисциплина биздә пек четинди. Хич йокту лаф, ани гери чекилмәә, варды изин, ани фашистлери дургутмаа насыл да олурса. Ислә тутэрым аклымда о илк дүүшү, ундудамэрым, зерә озаман пек далгаландарды үрәәм. Нижә дедим, баардылар немцеләр фашистләр атакайа. Карар бим-бийаз, ислә гөрүнерләр душманнар. Командир деер бана: «Кара, йаклаштыр фрицлерин йакына!» Бән өптүм пулемету, да, ачан

немцеләр йаклаштылар дөртүз метра, кезледим да колвердим бир сыра куршум, башладым кыймаа оннары. Бизим тарафтан түфекләр урдулар, сора таа бир куршуматач екешти... Бакэрым, ен йакын йаклаштылар фашистләр икиүз метра, да йаттырдык биз оннары каар ичинә, дайанамадылар атешә каршы. Сора башладылар чекилмәә гери. Бизим үстүмүзә дә башлады дүүмәә душманнарын топлары, ама хеп окадар урдук гери биз о гүнү фашистлери. Бөлә бән сефтелендим женктә...

— Николай Иванович, нейә сиз дүшүнәрдиниз о саатта, ачан чекетти о илк дүүш фашистлерлән?

— Пек тә чок дүшүнмедик о саатта, ачан чекетти о илк дүүш фашистлерлән.

Пек тә чок дүшүнмәә о вакыт йокту, нечин, ани гөзлерин өнүндейди душманнар. Ислә гөрүнәрдиләр оннар, хализ, ачан атакайз калктылар, ислә гөрәрдим оннарын суратларыны, ишидәрдим офицерлерин сеслерини. Бән озамин пек чок дүшүнәрдим, ани пулемет бозулмасын, зерә саллт она дайанарды бизим рота.

...Биз бакэрыз Николай Ивановичлән онун документлерини. О окуйэр үч ески йапражык «Справка о ранении». О йапраклары Николай Иванович фронтта ташымыш койну жебиндә кырмызы аскержи кийатчыын ичиндә. Вармыш кысмет солдатта: кач керә о бомбалар алтына калмыш, атакайа гидәркән куршумнар бичмишләр йанында достларыны, кач керә о йап-йаш йаамурдан чыкармамыш гийсилерини сыртындан курумайынжа. Онуштан о инжежик йапракларда зор окуммаа, ама ислә саваштынан окуйэрсин: «Совет Ватаны ичин женктә 1942-жи йылын, ноябринин 10-да йараланмыш сол колуна»... «1943-жу йылын февралин 3-дә йараланмыш сол будуна»,

«1944-жү йылын январин 4-дә куршун делмиш саа-колуну».

1945-жи йылда, майын докузундан сора И. Сталинин изинә гөрә, ани кимдә вармыш үч йараланмак, о демобилизленер евә хепсиндән илери. Бу солдатларын арасындаймыш Кара да. Июньдә Николай Иванович кабледер документлерини да Штеттин касабасындан Германия топраандан гелер дору Комрада. О ислә тутәр аклысында о йаз гүннерини, нижә лүзгержик йаваш далгаладармыш салкым аачларын йапракларыны. О инанмазмыш, ани женк битмиш да башка гөрмейжек, нижә өлерләр, нижә гөмерләр оннары сува мезарлара.

Ама етишинжә барыш гунүнә, дийл бир дүүш гечирмиш Николай Иванович. Саде бакарак онун документлеринә, вар нижә гөрмәя онун аскержи йолуну. Орада вар йазылар: «43 стрелковый полк. Пом БТО», «Ручной пулеметчик, дек. 1942 год, дек. 1943 г.», «124 артиллерийский полк, пом. наводчика, дек. 1943 год», 77 артиллерийский полк, ноябрь 1944 г.»

Калмыш аклысында Николай Иванович бир чиркин дүүш Белая Церковь касабанын йанында. Орада оннарын үстүнә гелер танклар, етишерләр бизим позициялара. Да будүүштә куршуматаччы Кара Н. И. дургудәр йайан пийада бөлүклерини, бичер фашистлери куршум сыраларыннан. Бунун ичин она вермишләр медаль «За отвагу». Ама бу дүүштә Николай Иванович йараланэр. Дүүш гидәрмиш осой чиркин, ани санитарлар етиштирамезмешләр чыкармаа йараланмышлары, куршумнар алтында зормуш оннара йаклашма. Беким дә калаэймыш Николай Иванович о хендектә, каны акажэймыш, ама буләрлар ону санитарлар, ачан сусэр куршуматач да

осаат хызланэрлар онун йанына, баалээрлар йарасыны да чекерләр корунтуя. Пулемету алэр бир башка солдат. Дүүш таа гидәрмиш, ачан йараланмыш Карайы чыкарэрлар корунтулу ерә санитаркалар...

Госпитальдә о йатэр ики ай да сора алыштынан йоллэрлар ону измет етмәә артилерияда.

— Артиллерияда таа колай жөнк етмәә, некадар йайан-пийада аскерлериндә,— деер Николай Иванович,— ким жөнги гечирди пешотада, о билер не иштир бу!

Билер жөнги ислә Николай Иванович тә. Ону кардашы Караиван Иван Иванович кайбелмиш Бүүк Ватан жөнгиндә 1943-жу йылда. Чок ишләр гелерләр ветеранын аклысына. Ашатты о бана, нижә, алмыш запа алты фашист. Шу душманнар сакланмыштылар мааза ичинә да истәмәзмишләр чыкмаа дышары. Николай Иванович алэр бир граната да баарэр чыксыннар дышары, зерә шинди даадажак оннары. Фашистләр озаман хепси сыбыдэрлар автоматлары да верилерләр.

77-жи артиллерия полкуннан Николай Иванович гечер бүтүннә Польшнайы хем Германияейн. Жөнги битирерләр Штеттин касабасында. Бу касабайы алмак ичин солдат қабледер шүкүрлүк главнокомандуюәийдән, нышаннэрлар он медаль «За победу над Германией».

Жөнктән сора Николай Иванович ишлемш чок ыйл чифтчи колхозда Комратта, бу занаата о сынашыкмыш таа чүкчүктән.

Дийл чоктан военкоматта она вердиләр орден «Отечественной войны II степени». Бу бир нышан онун гиргинни ичиндир хем, ани измет етмиш совет халкына Бүүк Ватан жөнгиндә, кан дөкмүш инсан куртулмасы ичин.

ЛЕГЕНДАЛЫ МАРИЯ СЛАВИОГЛУ

Гидәрди Бүүк Ватан жөнги.

1942-жи йылын августта немцеләр йаклашэрлар Сталинграда. Батальон, нередә аскержилик едәрмиш Мария Славииоглу, чыкэр каршыламаа фашистлери Самохвалка хем Котлубань күйлерин йанында. Авшам үстү чекедер дүүш, беш керә душманнар хызланэр илери, ама хер керә оннары дургудэрлар.

Мария Славииоглу — санитаринструктор, генч кыз, хич сакымээр йалындан, куртарэр йараланмыш солдатлары хем үрек верер оннара бир ислә лафлан.

О батальонда вармыш чок миллетлер инсаннары, оннарын арасында булунарды да испаниялы Рубен Руис Ибаррури — Доллорес Пассионариянын олу. Онун ротасынын куршуматачлары бичәрмишләр душманнары, бракмазмышлар йаклашсыннар бизимкилерә. Орталык кайнармыш бу августун битки гүннериндә: куршунар, демир парчалары кесәрмишләр, не вар дири. Бу карышмалыкта өлүм булэр батальон командири. Лейтенант Рубен Ибаррури калэр онун еринә. Дүүш сә хеп битмеер, фашистләр хеп савашэрлар гирмәй. Сталинграда: танклар, машиналар долу солдатларлан, учаклар кайэрлар фронта дору Ки дургутмаа оннары бизим солдатлар чыкэрлар ени позициейә. Етишерләр Власовка күйүнә вакытлан, таман немцеләр гирәрмишләр күйә. Фашистләр дөнерләр гери, сора башлээрлар атеш етмәй минаатачлардан, топлардан, сора да гидәрмишләр атакайа, ама насыл чекедәрмишләр, өлә дә дөнармишләр

гери. Рубен Ибаррури калдырэр гвардияжылары контратакайа да кувалэр фашистлери гери. Ки куртармаа кендикилерни, фашистлэр башлээрлар басетмаа мина. Мария Славноглу ишидер:

— Рубен урулду!

Хич бакмайрак жывылдайан куршумнара, мина патламакларына, кыз алэр автоматы елинä да гидер дүүш ичинä. Йакында немцелär, оннар атеш сачерлар, савашып тутунмаа бу топракта. Мария гөрер, ани Рубен Ибаррури йатэр ердä кан инчиндä. Вакыт са чок сыкы, шинди немцелär вар насыл хызлансынар бурайы. Кыз осаат алэр йаралыйы да синерäk сүрүклеер корунтуйа. Ачан азыжык калэр бизим хендеклерадан, йанында патлээр топ. Мария Славноглу кайбедер кендиени...

Долайда са кайнээр дүүш: атака, генä атака, дүүшерлär сүнгүлärлän. Дийанамээрлар фашистлär, дөнөрлär гери. Мария Славноглу бираздана гелер кендинä да башлээр куртармаа йараланмышлары. Рубен Ибаррурийи гөтүрерлär госпиталя. Пек савашэрлар куртармаа бу чожуу, ама чок куршун гирмишти она. Öлежäй заман о демиш:

— Одешин фашистлерлän Мария ичин...

Рубен Ибаррури санмышты, ани Мария Славноглу өлмүш. Чок ранен таа куртармыш Мария Славноглу, гечмиш фронтларлан таа Польшайа кадар. Биттийнän женк кыз гелер Бешгöz күйүнä — дуума еринä. Таа ромынын оккупация гүннүндä чүчүсү алэр ону Бендерä да верер үренсин лицейдä. Мария чыкэр фикирли, битерер лицейи 1940-жы йылда. Ачан Кырмызы Аскер куртарэр Бессарабиейи ромын оккупантлардан, Мария олэр үредижи бир күйдä. Бу вакыт о аннээр, не гетирер инсана Совет куведи да верер кендинä емин савашмаа ени йашамак ичин не вар куведи.

1941-жи йылында, июню 22-дә Мария бу-
лунэр Бендердә курсларда. Ачан фашистләр
бомбалээрлар вокзалы, о гидер йардым ет-
мәә куртармаа инсаннары. Онун да ардындан
дакышэр оналты йашында кызкардышы. Ики-
си оннар гидерләр аскер поездиннәп Никола-
ев касабасына. Йакында девлет аннында ги-
дәрмиш жєнк. Бизим солдатлар савашармыш-
лар дургутмаа душманнара, ама чок гечмеер,
да немцеләр пейда олэрлар йакында. Битки
минутта кызлар пинерләр поездә да чыкэрлар
немцә сардырлылмасындан. Сталинград йа-
нында бир кўйдә кызкардашларыны кабеле-
дерләр аскерә. Женк айырэр кызкардашла-
рыны. Булушэрлар оннар сейректә, ама ики-
си дә саа калэрлар.

Чок йыл Мария Славноглу ишлемиш үре-
дижи школада: француз дилини үретмиш, ама
таа чок исторнейи. Сокакта гөрдүйнән хич де-
мейжән, ани бу йаваш кары гечмиш жєнги
илк гүндән баша кадар. Саде йоорту гелдий-
нән, о гийер орденни, медальлерини, ангы-
ларыны верди Ватан она — гагоуз халкынын
бир кыйметли кызына, гиргинник ичин хем
үсек жан паклыы ичин.

СТАЛИНГРАДЫН АСКЕРЛЕРИ

Женк таа гидәрмиш граница бойунда, ачан Конгаздан мобилизация едерләр кырк киши Кырмызы Аскерә. Оннар гечерләр Тирасполә, орадан гидерләр Ростова дору, сора етишерләр Сталинграда. Карасени Иван Григорьевич бүүн дә тутэр бир йапражык адреслан, ангысыны она вермишләр 1941-жи йылда. (Действующая Красная Армия, полевая почта, станция № 500 почтовый ящик № 5100, подразделение № 34135).

Бүүнкү гүндә аннадэрлар, нижә зор гечирмишләр о вакытта конгазлылар Карасени Василий Григорьевич, Карасени Иван Григорьевич, Карасени Павел Федорович. Оннарлан бülәймиш Сталинградта, да етишмиш Берлинә кадар Каражелез Константин Иосифович. Гечинди 1982-жи йылда.

...Йолда оннары хеп бомбалармыш немцә учаклары. Бир чиркин йангын алтына дүшмүләр оннар Гуляй Поле касабасына гирәркән Сора гечәркән Ореховка күйүн көпрүсүнү оннарын батальонуну кесер ики парчайа фашист танклары. Насы-нижә куртулэрлар өлүмдән да топланэрлар ким дири калмыш да гидерләр илери. Сталинградтта оннар йапэрлар дзот, казэрлар хендек, дүзерләр гечип Волга ашыры. Ачан 1942-жи йылын немцеләр йаклашэрлар Сталинграда, хепси аскерләр гечерләр суйун өтейянына.

Чекедер Сталинград эпопеясы. Немцеләр гирерләр касаба ичинә Дүүш гидәрмиш гежә-гәндүз. Кими гежә дә гөрүнәрмиш нижә гүндүз. Евләр таа чойу йыылмышлар, ангы-

лары таа йыкылмамыштылар хептән йанармышлар. Бу вакыт Карасениләр хеп ишләрмишләр инженер батальонунда. Иукардан са оннары дүвәрмишләр учаклар. Кышын Карасениләр дүшерләр башка батальоннара: Каражелез Иосиф Константинович дүшер Кавказ каршылык тутмаа. Орадаймыш илкин Казанжи Марку Васильевич тә, ама ону тездә гечирерләр башка ерә. Карәсени Иван Григорьевич хасталанэр да алыштынан ону йоллээрлар ишлемәй Караганда демир йолуна. Карасени Павел Федорович некадар гитмиш Сталинград дүүшү, ишлемиш орада инженер-батальонунда. Бир бомбаламакта ону гөмер топракдан да ону контузиялээр, служба едер 1945-жи йыла кадар.

Карасени Василий Григорьевич тә гечирер баштан-башадан Сталинград дүүшүнү. Ону аскержи белетиндә йазылы: «5-я минно-разградительная бригада, минер». Ачан бизим аскерләр сарэрлар фашистлери Паулюсун генералларыннан бүлә, о бригада, нередә служба йапармыш Василий Григорьевич, койулэр миналары айытламаа, ангыларыны коймушлар немцеләр. Иван Григорьевич шипдән сора сексән ики йашында адам, онун ики елиндә дә пармаклары йары парализат олмушлар. Орада Сталинградта оннар ишләрмишләр суукта, алармышлар хеп суук демир да ондан онун пармаклары бурушмушлар артык. Иван Григорьевич аннадэр:

— Уреттиләр бизи минерлар. Вердиләр бирәр узун тел. Бакерсын нередә топрак таа тазежә, сокерсын орайы тели. Ачан дуйерсын, ани орада демир, йатерсын үзүкойну да каплээрсын аужуннан, онун вар осой бир капаны. Оларды, ани патларды мина, парча-парча йапарды инсаны...

Иван Григорьевич аннадэр хем гөстерер ел-

лериннән несой миналары о чыкармыш. Сора гүлүмсеер, нижә топлармышлар оннарын йанында есирләә ромун солдатларыны. О сорармыш оннара: «Не арээрсыныз бурада?» Ромыннар жувап едәрмишләр: «Гитлер капут!».

Адамнар булунаркан Кырмызы Аскердә, ездә Конгазда ромын фашистлери чыкардармышлар үфкелерини оннарын карыларындан, зиятләрмишләр оннары. Хеп чыырармышлар карылары карылары жандар постуна, сорармышлар хеп, нейчин гитмиш оннарын адамнары большевикләрлән. Карасени Софья Константиновна аннадарды:

— Жандарлар хер авшам бизим аулда. Нерейдемшиш кожам? Оннара геләрди, ани о бурада сакланэр. Сора алэрлар бени поста, каппээрлар ики-үч гүнә. Бир керә ишидерим гелерләр генә шу жандарлар. Алдым ушаа да атладым аул ашырысы. Ушак коркту да хасталанды, үч йашында өлдү.

Женк биттийнән Карасениләр гелерләр евә, гечирерләр ачлыы, сора пай алэрлар колхозу дүзмәә.

Шиндән сора оннар ихтиарламышлар, ама ислә тутэрлар аклыларында Сталинград эпопеясыны, нередә оннар да саваштылар бүтүнүнә Совет халкыннан барабар каршы коймаа фашистлерә.

Биз билериз, ани орада о вакыт вармыш таа гагоузлар да. Интернационал батальонунда санитаринструктормуш Мария Славиоглу, кенди о Бешгөздән.

Шиндән сора о вакытлардан гечти кырк йылдан зеедә, ама коруйэрлар ветериннар медальяларыны, документлерини. Йортуларда Карасени В. Г. асэр гүүсүнә медаль «За оборону Сталинграда». Онун документлериндә йазылы: «за участие в Великой Отечествен-

ной войне», вар онда медаль «За победу над Германией», чалышкан иш ичин каблетмиш медаль «За доблестный труд в честь 100-летия В. И. Ленина» хем да медаль «Ветеран труда».

Карасени Павел Федорович каблетмиш 1945-тә медаль «За победу над Германией», Карасени Иван Григорьевичин вар медальясы «30 лет победы в Великой Отечественной войне» хем «За доблестный труд в честь 100-летия со дня рождения В. И. Ленина».

Сталинград даһанмыш, верилмемиш. Каражелез К. И. да алмыш пай бу дүүштә, ама сора ону гечирерләр инженер-дивизиясына, нередә командирмиш генерал-майор Петров. Бу дивизия гирер тутмаа оборона Кавказда. Бырда да о гечирер пек зор дүүшлери байырларда, хеп чатыдан тутунарак пинәрмишләр оннар переваллара, ки орда дургутмаа душманнарын атакаларыны, ангылары савашармышлар узанмаа Баку нефтинә. Бурдан да шиндән сора Совет Аскери башлээр куваламаа немцелери геери — Европайа. Чок дүүшлердә пай алмыш бизим конгазлы да. Сааде бактыйнан Каражелезин документлеринә, вар нижә гөрмәә не сой атешлердән гечмиш о: медалья «За оборону Сталинграда», медалья «За оборону Кавказа», калмыш удостоверениялар шүкүрлүклән Сталиндән «за овладение городом Сату-Маре» Румыния 1944-жү йылда, шүкүрлүк «За овладение городом Викаса», «за город Мишкольц» Венгрия, каблетмиш благодарность «За город Зволена» Чехословакия, таа башка нышаннар вар ветеранда.

Онун аскержи билетиндә йазылы, ани ону алмыш Конгаз военкоматы, нациясы — гагоуз, башка йабанжи диллери кулланмээр.

Ачан конгазлы Каражелез К. И. гидәрмиш женк йолларындан, онун карысыны Па-

ши булүйү, румыннар хеп чаармышлар жан-дармериейә постуна да сарармышлар — нередә онун кожасы? Нечин о гитмишмиш большевикләрлән? Не оннара вармыш насыл жувап етсин кары, ангысыннан елиндә калмыш үч ушак. Үч йыл хеп бракмармышлар раада карыйы, онуштан ани онун кожасы дүүшәрмиш фашизмайлан. Йардым етмишләр куртулсун кары хем ушаклары, онун кардашлары, йардым едәрмиш хем она үредижи Жежу Г. Н. Шиндән сора ихтиар кары унутмээр онун ийлийни, сөлер:

— Топражыы илин олсун.

Ески солдат Каражелез К. И. өлдү 1982-жи йылда, етиштирәмеди Енсейишин 40-жи йылына, ачан хепсиня ветериннара награда вердиләр орден «Отечественной войны», етиштирди о саде каблетмәә документини «Участника Великой Отечественной войны». Шиндән сора йок бизим арамызда таа бир солдат. Кызы Каражелезин Мария, аннадэр, насыл бобасы йашланармыш ким керә, отурдуйнан софрайа екмек имәә:

— Дува един, женк олмасын.

Ләзым сөлемәә таа бир иш ичин. Константин Иосифовичин вармыш Страшендән бир досту Сырбу Андрей. Оннар булушмушлар Сталинградта 1942-жи йылда да, ачан верәрмишләр емини йаннашык дурармышлар дидә. Сталинградтан гечерләр каршылык тутмаа Кавказа, бүтүннә дә Европайы оннар хеп йанашык женк едерәк гечмишләр, достлар. Берлиндән гелмишләр евә. Женктән сора сык-сык гидәрмишләр мусафир бири-бириня да хеп аклына гетирәрмишләр женги. Душманнара каршы дүүшлердә кавилешәрмиш гагоузларын хем молдваннарын достлуу.

Биз булуштук Степан Иванович Кройторлан 1987-жи йылда, йазын. Таман чисарди йаамур. Хава сыжакты да осаат ер башладыйды тўтмәә. Дизгинжа кўйў бўўк хем узун, бир ужу Комрада етишер, өбўр ужу са йамажыи өтейаны. Кәр бу тарафта да булунэр ветеранын еви. Еви онун, аулу да осой кәмил, ески форма йапылы. Бусой планнары вар насыл гөрмәә портредә чыкарылы, хем ресим едили этнография киаатларында. Степан Иванович аулу узун, гирдийнән орайы гөрерсин талигайлан бейгирлери, саа тарафында йапылы чалмар, орада пләва, ахыр. Кәр нижә чорбажыларда.

Степан Иванович чыкты бизә каршы, абанарақ ики макаана. Кургаф, гөзәл суратлы адам, фит бийаз сачлы башы. Онун йок бир бажаа диздән йукары.

Бизә таа илери инсаннар аннатыйдылар, онун ичин, нижә четинмиш онун характери, макар ки генчликтән сакат калмыш, о хич аалашмамыш кенди ежелинә, ама ишлемиш колхозда нижә хепси саалар, беким дә таа ислә башкаларындан да. Осой онун үрәә, кави үрекли ветеран.

— Заманәрсыныз!— дедик биз.

Бенимнән гелдийдиләр булушмаа ветераннан ики ресимжи. Савастин Мити хем Фазлы Петри. Оннар да гелдийдиләр умутлан танышмаа ветераннан да сора ресим етмәә онун сүретини.

— Кеметайорсунуз!— жувап етти ветеран. Бән аннаттым, ани истеерим йазмаа онун

ичин, нижә о женк етмиш. Степан Иванович буйур етти бизи ичери да гөстерди документлерини. Оннарда биз окудук, ани Кройтор Степан Иванович, 1918-жи йылдан дуумасы, нациясы — гагоуз. Бүүк Ватан женгин инвалиди. Инвалид удостоверениясынын сериясы IX № 010806, ордени вар — «Отечественной войны I степени», В № 542969.

Ичердә исләди, серинди. Биз бактык ветеранын фотографияларыны, документлерини да йаваш-йаваш лафа гирдик.

Тә не аннатты Степан Иванович Кройтор: — Бени алдылар Кырмызы Аскерә 1944-жу йылда, августун 28-дә. Женк хенез гечтиydi бизим күйүн йанындан. Бизи алдыйды III-жу Украин фронтунун аскер военкоматы. Биз гагоузлар о гүнү булундуйдук орада йакыи ирми киши, таа чойу молдаванды, болгар да варды, руслар да — хепси нациялардан. Тутарым аклымдан бизим Дизгинжедән адамнары: Кичук Иван Елиферович, гүвеси да орадайды адыны унуттум; Кыналы Николай Николаевич, Кыналы Дмитрий Николаевич, Пилич Георгий Тимофеевич, Голтанеско Иван Степанович. Бу адам исләә билишәрди Гаргалык Николай Ивановичлән хем Калчу Савелий Николаевичлән. Оннар женк етмиштиләр таа 1941-жи йылда да дүшмүштүләр есирә, ама куртулмуштулар.

Билерим таа, ани Комарттан варды Патраман Гьорги, Баурчудан — Памужак Гьорги, Арнаут Илья Георгиевич, Питишойдан — Кадын Иван.

Сентябридә бизи гетирдиләр Булгариейә, да бурада курдулар байырлар арасында бир үренмәк центрасы. Бизи үреттиләр бир ай кадар да сора йолладылар Югославиейә. Тутарым аклымда, чок гүн хеп йайан гиттик. Диыл узакта Белградтан бизим батальон урул-

ду бир тузаа илерки взвод, нередä измет едәрдиләр Күчүк Иван хем гүвеси, бүтүнүнә кыйылмышты. Ачан биз йаклаштык оннарын йанына, шансора хепси өлүйдүләр. Саде ер таа ичмемишти каны, окадар чок кан дөкүлмүштү.

Югославиядан бизи чевирдиләр Венгриейә. Орада биз каршыкаршыйа гелдик фашистларлан. Оннар савашардылар бизи дургутмаа. Биздә дә кувет азчайды о саат, йокту артилерия, саде варды түфек хем пулемет. Да биз каздык хендек, башладык тутмаа каршылык.

Декабрини онбиринә кадар туттук позициейи. Сора гелди бизә йардым да чыктык үүшмейә, гиттик илери, йакын касабайа Секешфехервар. Бу касабанын йанында бүүк дүүшләр олду, чок кан дөкүлдү.

Фашистлар йапмыштылар хендеклерини үч сыра, савашардылар тутунмаа бу ердә. Олмалы оннара варды изин, ки гери чекилмесиннәр.

Гелер вакыт да ишидериз командайы:

— Вперед! В атаку!

Чыкэрыз хендектән, куршумнар жывлээрлар учушуп арылар гиби, йанында солдатлар дүшерләр ерә. Ама ләзым гитмәә илери. Дайанамээрлар душманнар да бракэрлар илк окопу. Ама биздә етишмеер кувет копармаа линейи. Йакын бир афта хеп атакайа калктык, ама копарамалык орада фронту. Пек кави ерлешмиштиләр душманнар: йаклашэрыз оннарын хендеклеринә — каршылээрлар бизи куршуматачлар, минаатачлар да бракмээрлар гитмәә илери.

Битки гүнү ислә тутэрым аклымда. Авшам дору бир керә атакайа чыктык немцелерин позицияларына да копардык илк линейи, сора етиштик икинжи хендәә. Ама бу вакыт фашистлар геливердиләр кендилеринә да урду-

лар фланглардан пулеметларлан. Оннарда варды орада чок кувет. Ама бизим командир денеди, ани душманнар савашэрлар сармаа бизи. Да верди изин чекилмää гери.

Йаваш — йаваш чекилерäk гери, патладардык битки патроннары. Немцелерä биздән ики-уз метрайа кадарды. Бән синдим да атеш еттим, сора дөндүм гери, качтым беш-алты адым да ансыздан дүштүм ерә, сансын көстеклендим. Етиштирдим дүшүнмаа, нечин бән дүштүм да саваштым калкмаа. Бән таа аннайамадым не олду... Абандым түфäя, бастым сол бажама, калктым бираз, да йыкылдым. Ачан бакэрым, куршун копармыш саа бажамын синирлерини дизин алтында. Бажаа тутарды саде диз капаа. Кан са акэр, кувет йок сүрүнмää дә. Чевирдим башымы, бакэрым йаклашэрлар фашистләр, атеш едерләр бизим солдатлара, ангылары иннерлар ажылардан. Кимсейä жаннары ажымээр. Чевирдим башымы, бакэрым йаклашэрлар фашистләр, урэрлар кими гөрерләр. Каранныжак са башлады олмää. Немцеләр дә дургундуләр, сакындылар йаклашмаа таа йакын бизим позициялара. Бу да бени куртарды. Еер йаклашайдылар таа бираз йакын уражэйдылар. Олду караннык. Гежйайарысы гелди бизим арайыжылар да чыкардылар бени бу «кимсейин» топраанда.

Секешфехервар касабада аскер спиталында вердиләр ичейим ики чөлмек шарап. О ички йымышатты бени осой, ани кесейдиләр парчайа бени, дуймайжэйдым.

Паттым о спиталда бир ай кадар, сора санитар поездиннән гетирдиләр бизи Азербайжана. Бакуда спиталда йылачладылар женк битинжән. Сефтä дә ишиттим азербайжан дилини. Пек бензеер бизим дилимизä. Олмалы сенселайиз...

Июньдä 1945-жи йылда гелдим евä.

КЫПЧАКЛЫ ВЕТЕРИННАРЫН АННАТМАЛАРЫ

Кыпчак күйүн мейданында вар бир анмак-лык Бүүк Ватан жѣнгинин солдатларына. Бу-монумент хеп гетирер инсанын аклысына те о инсаннары, ангылары гечмишләр о чиркин жѣнги да енсемишләр фашизмайы хем онун ортакчыларыны.

Хер бир күүдә вар ветераннар, ангылары чойу шиндән сора ихтиар, саалыклары йуфка. Гелерләр оннара үренижиләр сеслеерләр оннарын аннатмаларыны да ушаклара бу история аннатмалары гөрүнерләр нижә масал. Ветераннарын таа чойунун жѣнк нышаннары койулдулар музейлерә, орада дурэрлар онна-рын портретлери дә.

Аз калдылар бүүнкү гүндә ветераннар, ама макар ки саалык оннарда пек йок, хеп чалышэрлар йапмаа бир файда. Димов Зивовий Маринович, биринжи группалы инвалид, ама раат хич дурмээр. Булуштум бән онуннан фермада, нередә адамнарлан бүлә долдурарды чуваллары пләвайлан да бааларды онна-ры.

Бу адам гидер жѣнгә 1941-жи йылда. Июьдә оннарын пийада полку илк керә дүүшә гирер фашист оккупантларына каршы, сора чекилерләр Одессайа дору. Августта-сентябридә. З. Д. Димов жѣнк едер Одесса фронтунда. Фашистләр хер гүн савашармышлар атакайлан урмаа бизим позицияларымыза. Кими гүн бешалты атака дургудармышлар кырмызы аскержиләр.

Сентябринин битки гүннериндә Димов йараланэр авиация бомбасындан. Демир парча-

сы делер каскайы да сапланэр кафасына. Солдат кабледер бир аар йараланмак. Санитарлар чыкарэрлар ону хендек ичиндән да гетирерләр госпиталә, орадан сора гемидә эвакуациейә гөтүрерләр Севастополә. Кырмызы Аскер бракер Одессайы да хепси солдатлар гечерләр тутмаа корумак Севастопольдә. Денизбойу аскери, ангысынын командириймиш генерал-майор И. Е. Петров, баша кадар тутмуш Одессайы, да октябринин 15-дә саклы гечмиш Севастополә. Бурада З. Димов бираз алышэр да генә пай алэр дүүшлердә Севастополь ичин, ама йарасы онун енидән ачылмыш да ону башка йараланмыш солдатларлан гечирерләр санитар гемисиндә Батуми касабасына. Кышын, алыштыйнан, Димову йоллэрлар измет етсин резерва полкунда Краснодар тарафында. Бу вакытта солдат гелер кендисинә, кавилешер да хазырланэр фронта.

1944-жу йылда оннарын 61-жи полку, 203-жу стрелковая дивизиясында, II-жи Украин фронтуннан гирер Венгриейә. Бурада дивизиялары савашармышлар дургутмаа Кырмызы Аскери. Немцеләр топلامышлар бурада чок танк да вармышлар контратакайа.

Зиновий Маринович аннадэр:

— О гүннәр биз хеп атакайа гидәрдик. Бираз динненип, генә атакайа, хеп илери. Не оларды орада, зор аннатмаа, пек чиркин...

Октябринин 29-ндә чекедер «Будапешт операциясы». Бу бүүк дүүштә пай алэрлар II-жи Украин фронту маршал Малиновскийин командасында хем III-жу Украин фронту Ф. И. Толбухинин командасында. Бу фронтлар сарэрлар Будапешттә 190 бин немцә. Дүүшләр гидер февралә кадар. Зор хем канны дүүшләр тутушмушлар кәр Будапешт касабасынын ичиндә.

...Взвод командири дизмиш солдатлары

бир аулда. Бурада йакында топланмышты бир пулемет ротасы хем пехота батальону. Бөлүм, нередә служба йапармыш Димов, лазыммыш гитсин илери. Солдатлар койэрлар гранаталары патламак ичин, хазырлээрлар автоматлары. Йарым саат оннар таа дурэрлар о аулда, ичерлэр түтүн, беклеерлэр командайы атакайа.

— За мной!— деер командир.

Солдатлар синерак чыкэрлар сокаа да сакланарак гидерлэр ев бойундан. Оннар лазыммышлар куваласыннар фашистлери бир үч катлы ездан. Орадан гежә-гүндүз фашистлэр бичярмишлэр куршуматачларлан.

Ачан солдатлар качарак йаклашэрлар о евә, сакланарак кырык машиналарын ардына, оннары каршылээр куршумнар. Ики киши дүшерлэр ерә өлү, беш-алты сапэрлар бир йанына да йатып бир пармаклык йанына башлээрлар атеш етмәә евин пенчелеринә. Зиновий Димов ен йакынмыш о евә, да ачан оннары денеерлэр душманнар, о атеш едер да беш-алты адымда гечиверере сокаа да савашэр етишмәә дувара, ки гечмәә аула, ангысы долайлармыш о еви. Ама солдат денә мемниш, ани о дуварда немцелэр йапмышлар делик да коймушлар орайы пулемет. Ачан Зиновий йапэр беш-алты адым да гечер сокаа, эссэчи алэр ону кезә да колверер бир сыра куршум...

Димов көстекленер да дүшер. Бөлүмдән солдатлар гөрерлэр да башлээрлар чекмәә автоматлардан о деликлерә, сора тез-тез чекерлэр йараланмышы, нерейн етишмеер душманнарын куршумнары. Санитарлар баалэрлар онун бажакларыны. Куршум гечмишти саа бажан каба етиндән хем копармышты сол бажанын диз капааны.

Дүүш сә хеп гидәрмиш...

Сашиитар поезди гөтүрер Димову таа Азербайджана. Иарым йыл ону алачлээрлар хирурглар. Майда о зар-зор башлээр гезмää ма-какларлан. О вакыттан Зиновий Маринович коруйэр бир йапражык: «Справка о ранении» № 159609. Орада йазылы: «5 декабря 1944 года на фронте Отечественной войны получил сквозное пулевое ранение».

1945-жи йылда, майын 18-дä Зиновий Мариновичи колверерлär евä. Совет куведи бракмады оулуну. Она верилди документ «Инвалид Великой Отечественной войны», каблетти йардым, вар машинасы.

Ачан гелер йорту, Зиновий Маринович гьернышаннарыны, оннарын арасында орден «Отечественной войны I степени».

Йоорту гүнү топланэрлар ветераннар да гетирерлär аклыларына, нижä оннар женк етмишлär. Битки вакыт чыкамээр йоорту гүнä Сакаллы Хараламший Иванович, пек йуфка гөрер, пердä конмуш гөзлеринä. Шиндän сора Бүүк Ватан женгин солдаты ихтийär, сексän йашында. Ама унутмээр ону инсаннар, гелерлär, долашэрлар школажылар, гетирерлär чичек. Райисполкомун изининä гөрä гетирерлär имек тарафы да йортуда. Дийл чоктан Ватан нышаннады Х. И. Сакаллыы орден «Отечественной войны II степени».

1944-жу йылда Хараламший Иванович булунэр Пенза касабасында оннар еди киши кыпчаклы йазылэрлар гитмää фронта. Илкин оннар дүшерлär 375-жи стрелковый полка, 3-жу ротайа, пулемет батальонуна. Ама сора хепси даалэрлар башка батальоннара.

Хараламший Иванович ислä үренер «Максим» куршуматачы да ону койэрлар биринжи номер. Январьдä 1945-жи йылын оннарын полку гелер фронта, о тутэр аклысында, ани оннары индирмишлär поездтан касабада, ангы-

сынын адыймыш Збинк. Женк шиндән сора гидармиш Германияда, фашистләр дүүшәрмишләр фена, истемәзмишләр верилмәә. Онуштан ләзыммыш атакаламаа душманнары. Харлампий Иванович ләзыммыш денесин, нередә булунэрлар фашистлерин пулеметлары да кезлесин орайа. Кезчи куршуматачы Х. И. Сакаллы, кыпчаклы адам, дийл бир душман сердирмиш.

Макар ки йарым йыл женк етмиш Сакаллы, ама гөрмүш пек чиркин ишләр: йанында достлары урулурмушлар, фашистлерин конратакаларыны дургутмуш. Дүүшләрлән, енсейерәк фашистлерин 375-жи батальон етишер Берлинә. Полкта вармыш чок молдован, Харлампий Иванович бежерәрмиш ислә лафетмәә молдованжа да оннар ислә достлашармышлар. Вармыш кысмети Харлампий Ивановичин, чыкәр саа бу женктән.

Гүзүн 1945-жи йылын о гелер евә. Битки айлар женктән сора о измет етмиш аэродром батальонуида. Солдат гелер евә да тутунэр ески занаатындан — чифтчиликтән. Оун документлериндә (Красноармейская книжка) йазылы — чифтчи. Севмеер женги чифтчи адам, осой да севмеер ону Харлампий Иванович. Женк, — деер о, — пек бербат иштир. Кимсейин гелмесин башына. Ама ачан Ватан ичин гирерсин женгә, йок насыл пишман оласын. Ачан калэрсын куршумнар алтында, гидерсин атакайа хепсиннән бүлә, озаман йок корку. Бөлә дүүш — жан пазары. Биздә гагоузлаарда вар осой лаф: «Ики бахтын бири жан пазары».

— Не о «бахт»?

— Бахт — о кысмет.

Ислә билерләр Харлампий Иванович күүдә, киминнән дә лаф ет, хепси сөлеер онун ичин бир ислә лаф. Бу сой адамнар хер за-

ман гөстерерләр иңжә йашамаа адамжасына, хем йашамаа дийл саде кендинә, ама Ватаи ичин дә.

Харлампий Иванович анатты бана кенди достлары ичин, ангыларынан бұлә гитмни-тиләр фронта. Оларын арасында Колев Георгий Георгиевич. Бу адам макар ки кыпчаклы, чок йыл йашамыш Чумайда, орада да онун мезары, передә курулу бир кырмызы йылдыз. Солдат йылдызы.

Георгий Георгиевич дүшер фронта 1944-жу йылда, женк едер йайи-ийада полкунда, етишер таа Берлинә. Ачан есеерләр фашист-лери Германияда, оларын полкуну койәрлар бираз динненмәә да сора поездләи гетирер-ләр япон милитаристлерини дә асылламаа. Августун докузунда чекедер женк импери-лист Япониейләи. Йакын бир ай сүртер дүүш-лар да сентябрини икисиндә Япония верилер, капитуляциясыны билдирер. Квантун аскири бүтүн верилер Совет Аскери командования-сынын елиңә.

Женклердән Колев гелер йараланмыш, са-алыны кайбетмиш. Пок шиндән сора о ве-теран, карысы да онун гечинди, ушаклары он-ларын олмамыш. Ишаннары ветеранын бу-луңерлар хысымнарында.

Новоселовка күйүндә, Тараклия районшун-да йашээр Чобан Иосиф Михайлович, онун дуумасы 1914-жу йылдан. Етиштирер о да най алмаа женктә, етшини Берлинә кадар. Ватаи ишаннамыш онл орден «Отечественной вой-ны II степени».

1984-жу йылда өлдү ветеран Сакаллы Ге-оргий Иванович. О да Пензадан дүшер 375-жи стрелковой полкунда, етишмин Берлинә. Дийл бир керә гитмини атакайа, олмуш ранен да. Ватаи вермини она орден «Отечественной вой-ны II степени» хем медаль.

Гайдаржы Михаил Николаевич тә йайан-
пийада полкунда дүүшмүш беш ай, о да гир-
миш Берлинә. Женктән сора измет етмиш таа
бир йыл Германияда, каблетмиш орден «Оте-
чественной войны II степени», медаль «За по-
беду над Германией».

Бу кафадарларын араларындан кайбелер-
ләр фронтта Кабак Владимир хем Казанжы
Николай. Кыпчакта оннары шиндән сора аз
ким тутэр аклыларында, билерләр, ани Ка-
бак Владимирә сокакчасына дейәрмишләр
Қабажык Янчуларын Начунун Василин Де-
мирчусу.

Кабак Владимир хем Казанжы Николай
душерләр о полка, ангысы ләзыммыш копар-
сын фронту. Атакайа гидәркән оннар икиси
дә өлүм булэрлар. Гөмүлү бу солдатлар Гер-
манияда.

Йыллар гечерләр. Хеп таа узаа калэр
Бүүк Ватан женги. Биз билериз, ани ирми
миллион кайбетти бизим падишаалык бу бит-
ки женктә. Бу зор, канны дүүштә бир дамна
кан дөкмүшләр гагоузлар да. Биз ләзым би-
лелим хепсини, ким силәх елиндә гитмиш
дүүшмәә фашизмайлан, ки башка олмасын
женк хич бир ердә, бүтүн дүннедә!

ГИРГИННЕРИН БИРИ

О гүнү 1945-жи йылын март айынын 14-ндә, фашистләр атака урмушлар бизим 189-жу пехота полкунун үстүнә ики керә. Ил-кин немцеләр санэрлар, ани бурада оннар копаражәклар фронт линиясыны, ама чыкмээр, дөнерләр гери. Олә бир икиүз адым йаклаш-тыйнан бизим хендеклерә. Инкинжи атакайа немцеләр калкэрлар үүлендән сора. Фашист-ләр гелерләр чийнейрәк енез куртулмуш каар-дан куру отлары. Да Пилич Георгий Тимофее-вич ислә гөрмүш, нижә немценин чизмелери чийнәрмиш куру пытыраклары. Йакын... таа йакын шу чизмеләр. Георгий Тимофеевич атеш едер автоматтан, савашарак кезлемәә фашист-лерин бирисини баре, ачан ансызындан битер дисктә патроннар. Бу кыпымда ишидер лей-тенантын сесини:

— Гранаталары хазырлайын!

О осаат капэр гранатайы Ф—I да чекер алкайы. Бу гранатанын парчалары даалэрлар икиүз адыма. Салдын гранатайы, ләзым син-мәә хендек ичинә, зерә демир парчалары би-чежек сени дә. Хепси солдатлар салэрлар би-рәр-икишәр граната кәр фашистлерин сыра-ларына. Бу гранаталар дургудэрлар душман-нары да оннар башлээрлар качмаа гери, бра-кып өлүлерини хем йараланмышлары. Геор-гий Тимофеевич койэр ени диск автоматына ППШ да етиштирер гөрмәә, нижә йатмышлар онун куршумнарындан ики немцә: оннар дүш-мүшләр үзүкойну кәр о куру пытыраклар үс-түнә.

Гечер беш-он минут да фашистләр башлэ-

эрлар дүүмэй бизим позициялары минометлардан, ама оқадар сык-сык чекедерләр атмаа о мишалары, ани йок насылмыш калдырмаа башыны хендектән. Георгий Пантелеевич отурэр хендек дибинә, ачан брустверә разгелер бир миша да патлээр йаппашык солдатлан, сансыи чимчирик чакмыш сурата өнүндә. О таман истемниш дийштирмәә магазини автоматында. Атеш чакэр кәр солдатын суратына. Георгий Пантелеевич кайбедер кендисини...

О гелер кендисинә таа госпитальдә, операциядан сора, кафасы сарылы биитлән. Она ашаадэрлар, ани бир бүүк миша нарчасы урмуш суратына да кырмыш кемин гөзүн йапында.

Докторлар госпитальдә куратарэрлар онун гөзүнү, дикерләр йарайы да йаваш-йаваш солдат башлээр алышмаа, ама таа майын ондокузуна кадар булунэр госпитальдә. Бурада онун аклысына геләрмиш ана тарафы — Дизгинжә. Аклыжә Георгий Пантелеевич хен йапармыш о женк йолуну, ангысыны чекегмишти августун ирмисекизиндә 1944-жү йылда, ачан оннары алдыйды III Украин фронтунун женк военкоматы.

Волканештә нередә булунармыш топланмак пункту, оннары хайдэрлар йайан Изманла. Орада гечерләр Ромыниийә, Тулча касабасына. Бурадан генә йайан өрүйерләр Болгариейә, Илкин дурэрлар Ново-Загорада. Бурада оннары гийдирерләр, сора гетирерләр Ямполя да башлээрлар үретмәә женк ишинә. Сыжакта бүтүн гүншерлән оннары уредәрмишләр атакайа гитмәә, корунмак тутмаа, атеи етмәә автоматтан хем даатмаа топламаа ону. Üретмишләр оннары таа чок женк ишинә, ангылары ләзым фронтта.

Сентябридә оннар кабледерләр не ләзым силәх да йайан гидерләр Югославиейә. Лә-

зыммыш йардым етмää куртармаа Белграды. Ама ошар етишинжää орайы Кырмызы Аскер алэр Белграды. Гидärкән Югославиянын йолларындан ошар биркач керä урулмушлар калма фашистлерä, разгелерлär бир тузаа да.

Бурадан ошар дөнерлär Венгрияйа, дору. Гечерлär көирүдән Тунайы да гидерлär Печ касабасына, сора алэрлар Капошвары, Секешвехервары. Бурада ошарын 161-жи дивизиянын 189-жү нийада полку тутэр каршылык да сора гечерлär илерлемейä. Октябринин 29-да чекедер «Будапешт операциясы»: II-жи Украин фронту хем III-жү Украин фронту сарэрлар Будапештин ичиндä 190 бин немцä. Чиркин дүүшлär сүртерлär февралы кадар. Ама мартта немцелär гечерлär контрнаступленийа Балатон гөлүн йанындан да бир дүүштä йараланэр дизгинжели нийады Пилич Георгий Тимофеевич.

О чыкэр госпитальдән йазын 1945-жи йылын да кабледер медаль «За боевые заслуги» А№ 598258, бүүнкү гүндä каблетти о орден дä.

Адам чок йыл ишледи колхозда, бүүттү карысынан алты ушак: Миша, Вани, Степа, Ани, Гьорги, Пади.

Дийл чоктан Георгий Пантелеевич каблетти орден «Отечественной войны II степени». Ачан о каблетти орденн, онун аклысына гелдä Балатону: йанындакы дүүшлери, атака...

Георгий Пантелеевич аниатты бизä, ани онун чожуу Степа служба йапмыш Венгрияда, гечмиш кяр о касабалардан, передä жеик етмиш бобасы,— Печ, Капошвар, Секешвехервар.

— Вакытлар гечер, ама бишей унудулмээр,— деди биткидä бизä Бүүк Ватин жеик ветераны.

ЯПОН ЯАМУРЛУУ

О тутэр евдä жентäи гетирмä бир трофей — япон солдаты йаамурлууну. Яаамурлук тын-ени, сансын ону дүн дикмишлär фабрикада: материясында йок бир дä лекä, ич-йанында йазылы насылса иероглифлär, сары-ешил материалдан шинел күчүрежик, сансын ушак ичии дикили.

— Сән бакма, ани оннар бойдан уфак,— аннадарды Дели Николай Дмитриевич,— оннар бойдан күчүк, ама пек фена миннеттир. Японнар запа кавранмаа верилмäздилär йалпыз калдыйнаи, өлдүрärдилär кендилерини. Чоклуклан верилärдилär, ама салт ачан алардык хендеклерини. Бакэрсын — йатэрлар кесмишлär кендилерини. Чиркин...

Биз бакэрыз бу япон йаамурлууну да сеслеериз Николай Дмитриевичин аннатмасыны. О алтмыш секиз йашында, вар куведи, тутэр кендисини гиргин. Дийл хаксыз олмалы каблетмиш о фронтта медаль «За отвагу».

Женгä дүшер Николай Дмитриевич 1945-жи йылда, августта, ачан чекедер дүүш япон милитаристлеринä каршы. Оннарын батальону атакалээр японнары сүнгү-сүнгүйä. Илк гүннердä аар дүүшлär гидärмишлär. Японнарда вармыш ислä кавиликлär.

— Ама дайанамардылар шу японнар бизим атакалара,— аннадарды ветеран.— Йаклашэрыз оннарын хендеклеринä, ама ачан азыжык калэр оннара, гөрериз — чыкэрлар оннардан да атеш едерлär да сора бракып позицияларыны качэрлар. Ким сä качамээр, кесер шкембесини. Осой инсанардыр оннар.

Николай Дмитриевич тутуштурэр бир тү-
түн, чекер дерин бир керä да бакэр бир та-
рафа.

Макар ки кыса сүртмүш женк Япониейлән.
О етиштирмиш пай алмаа онда. Николай Дми-
триевич гечмиш дүүшләрлән Манжур-Чжа-
ланбур хем Холун-Арман каванли районнары,
нередä японнарын ен кави позицияларыймыш.
Гечерләр оннар байырлары Большой Хинган,
Монголиейн да, куртарэрлар душмандан Манч-
журиейи. Бу ишләр ичин августун 23-дä
1945-жи йылда о кабледер Сталиндән шүкүр-
лүк.

Сорэрым бизим ветерана:

— Николай Дмитриевич, сизи, олмалы, ислä
үреттиләр фронта гирежäя заман?

— Үреттиләр зер. Үч ай. Бән окадар үрен-
дийдим кезлемäя түфеклән, ани атеш еттий-
нән билäрдим — о шиндән сора йок насыл
калксын.

— Е коркмардыңыз мы, атакайа гидәр-
кән?

Е нәбажан коркупта, лäзым гитмäя иле-
ри... Орада жан пазары.

— Е педир о жан пазары?

— Бу дуйгу гелер адама саде женктä, ора-
да бак билмеерсин, не вар нижä олсун о ва-
кыт. Олежән ми, саа мы калажан. Биздä га-
гоузларда осой лаф вар: «Ики бахтын бири
жанпазарыйдыр».

— Е насыл награда вар сиздä?

Николай Дмитриевич гөстерди:

— Тä, медаль «За отвагу», медаль «За по-
беду над Японией», орден «Отечественной вой-
ны II степени» хем дä юбилей медльлары. Ани
колхозда ишледим, пенсиейä вердиләр медаль
«Ветеран труда».

Биз отурэрыз куфнедä, нередä патта уйгун
ерлештирили дäдунун ени саргылары, ени мин-

тан күркү, димилери — санын этнография музейиндә: Хем дә скемпә башында артылы сары-ешил бойасында япон паамурлуу. Фасыл!...

Николай Дмитриевич гетирер таа аклысына:

— Ачан дөндүм женктан евә 1946-жы йылда, гелди бана бир дәду, Симу Бургужу. О таа ески женктә 1904-жу йылда дүүшмүш Япониейләи Манжурияда. Гелди дә сорэр: «Коли, сән Порт-Артурда мы дурдун?» Жувап едерим она: «Дурдум, бир йыл измет еттим орада». О пак шашты: «Ей, гөрдүн мү орада анма ташыны бизим рус солдатларына, ани байырла дурэр?» Деерим: «Гөрдүм, нижә сени гөрерим, осой гөрдүм».

Гидежәә заман, Николай Дмитриевич деди, ани шинели версеймиш Комрадын музейнә, орада калсын. Бән дә гидежәә заман дүшүндүм, ани гагоузлар хер заман рус аскеринда дүүшмүшләр: 1904 жу йылын да, 1941 — 1945-дә. Бизим дә халкымыз кан дөкмүш Россия ичин, Совет куведи ичин, оннарын арасындаймыш солдат Дели Николай Дмитриевич тә.

Булушмаклар

Хенсиндән чок биләрди сексән беш йашында Топалов Кости дәду. О йашарды йалныз, дийл бүүк евжәзиндә, ама фасыл геләрди, нижә онун гөзәл баасы аулда варды. Йакын доксан йашында адам ишләрди о баайы, передә варды ислә-ислә кара үзүм чотуклары. О копарды бизә бир-кач салкым үзүм да деди:

— Не аниадайым сизә, ушакларым?

Бизим этнография экспедициясымыз азалыры сардылар дәдују да башладылар йалвармаа аниатсын не билер ески ишлери: масал, түркү, легенда.

— Кости дәду, нижә гагоузлар гелмишләр Тавриейә Бессарабиядан?

— А-а, ону билерим...

— Аниат, аниат, биз дә йазажәз сеини лафларыны тефтерлеримизә, историейә калсын.

— Бән, Топалов Константин Родионович, дуумам 1902-жи йылып, Хедерлездә. Школада бән үренмедим. Беним бобам Топалов Родион Иванович, дуумасы 1849-жу йылда, гелмини бу тарафлара апасынан хем бобасынан. Мамум беним, Мержовлардан, дуумуш йолда, бурайы гелеркән 1861-жи йылда.

Гагоузлар хем болгарлар чыкмышлар Бессарабиянын үүдендеки тарафындан. Илкин етишмишләр Одессайа, сора Николаева, ордан Херсона. Йоллары оја тутмуш оннарын, бирбучук ай. Паньна алмышлар оннар койуннарыны, өкүзлерини, бейгирлерини. Гидәрмишләр тежә. Сабаайы каршылармышлар

йолда. Гүн чыкты койуннар башлармышлар
үүленемää. Озаман дургунармышлар да чы-
карармышлар чүвеннери, йапармышлар имää.
Идиктән сора динненерләр. Ойнээрлар бир хо-
ру. Чалэр гайда, кавал. Гүн каушту, чекедер-
ләр йола. Ушаклар уйуэрлар талигада, адам-
нар сыры гүдерләр, койуннары хайдээрлар
бүтүн гежә сабаадан. Бөлә йол йапэрлар...

Конэрлар йашамаа Таврияда. Бурада ер-
ләр бош чөллүкмүш, камышылыкта йабан до-
музлары долуймуш, е кааз, йабан өрдәә — не-
кадар истәрсән вармыш. Топрак падишаа вер-
миш «на венец» еллишәр десятина. Ески адре-
симиз бизим бөлеймиш: «Таврическая губер-
ния, Мелитопольский уезд, село Александров-
ка» (Баштан она деармишлар Табак күйсү).
Димитровка күйсүнү да гагоузлар курмушлар.

— Саа ол, Кости дәду, саа ол! Пек мера-
клы аннаттын бизә,— шүкүр едәрик Топал-
лов Кости дәдуйа биз.

Топалов дәду гезди бизимнән йарым Алек-
сандровкайы, ону бурада хепси ислә танийэр
да онуштан бизә дә таа колай олдуиду бул-
маа билгич инсаннары, ихтиәр гагоузлары,
ангылары аннаттылар бизә таа чок ески иш-
ләр.

Бу легендайы биләрдиләр башка ихтиар-
лар да. Ләзым сөлемää, ани Запорожье гаго-
узлары тутэрлар аклыларында осой ески иш-
ләр, ангыларыны Бессарабияда шиндән сора
билмеерләр, унтумушлар. Бу ишләр ичин да
гелдик бу тарафа 1987-жи йылын сентябри-
синдә бизим этнография экспедициясы
МССР-ин Билги Академиясындан — Курог-
ло С., Маруневич М., Арнаут Т., Борлак С.,
Булгар С., Дурбайло М., Карагяур А., Кыш-
лалы Г.

Гагоузлар Запорожьедә йашээрлар Алек-
сандровка күйүндә, Акимовка районунда; таа

бир гагоуз күйсү, Димитровка, шиндән сора склешмиш Акимовка касабасыннан. Бу ики күй дийл окадар бүүк. Инсанын таа чойу бурада гагоуз, ама йаваш-йаваш онаир азалэрлар. Биркач айла вар Вылчанск күйүндә илкин онун адыймыш (Валканеш) Иашээрлар гагоузлар бүүнкү гүндә Гамовкада, да, ангысы булунэр Приазовск районунда.

Лазым койулсун соруш: нечин гагоузлар хем болгарлар гечмишләр Бессарабиядан Тавриейә? Иш олмуш бөлә, аннадардылар инсаниар, Крым женгиндән сора (1853—1856), ачан Париж аннашмакларә гөрә, 1856-жы йылда Бессарабиянын үүлендеки тарафын бир парчасы гечер Молдавия княжествосунун администрациясы алтына. Сора да ромын падишахлыы курулдуйнан, башламышлар пек зора коймаа колонистлери: гагоузлары, болгарлары, арнаутлары. Ромын падишаалыы, ангысы курулмушту 1859-жу йылда, куртулуп түрк османнарын васалыындан, башламыш алмаа колонистлерин топрааны, коймушлар инсапа бүүк харч өдемәә, зорлан чекетмишләр алмаа гагоузлары аскерә. Колонистләр беенмемишләр бу кулланмайы, топламышлар депутация да гитмишләр Болграда арамаа дорулук. Ама ромын заабитлериндән дорулук булмамышлар. Иаланнан депутатлары топламышлар гимназия йапысына да сармышлар доздойладан аскерлерләи. Шу ромын аскерлери гирмишләр йапы ичинә да хепсини депутатлары өлдүрмүшләр. Бундан сора гагоузлар хем болгарлар аннамышлар, ани бурада шиндән сора йашамак олмайжэк. Да ачан ишитмишләр, ани русун цари чаарэр гечмәә Таврия тарафына хем адээр топрак, далгаланмыш инсанын үрәә. Илкин йолламышлар биркач киши баксыннар несой ерләр, вар мы нижә йашамаа о Таврия топраанда. Гидерләр инсаниар,

бикәрләр да бесимншләр о ерелери: топрак
вармыш и чок. Бизим инсан са топраа да аар-
армыш хем кимсей дә кафасыны дүүмесин.

Илкйазын 1861-жи йылын башламышлар
топланмаа йола гыгсузлар хем болгарлар, ан-
гылары йашармышлар Табакта, Болгарийка-
да, Ваяканештә, Курчуда, Балбокада, вар-
мышлар инсаннар башка күйлердән дә.

Ачан ихтәр инсаннар аинадәрлар ески иш-
ләр ичин, чаләрлар түркү да, гөрерсин, ани
оннар тутмушлар ағлыларында о бин йыл-
лык фольклору, ангысыннан оннар гелмишлар
бурайы. Оннар сөдерләр түркүйү «Гариб Кам-
бер», «Тахри хем Зухри» хем таа башка түр-
күлери дә. Пек гөзәл чаләр Бозажы Дока бу-
лү онда бир гөзәл сес вар, ани мутлак ону
ләзым чыкармаа пластинкайа. Бозажы Дока
булү чалды бизә бир түркү, ангысыны чүнкү,
чыкармышлар гагоулар, ачан оннары зовлан
башламышлар алмаа ромын аскеринә 1861-жи
йылда.

Бесимдакы калышны
чекшита алдылар,
Бессарабия чојукларыны
пекрута алдылар,
Өрүйүн чојуклар, гиделим
рек ай сенимбелди,
Казарманын цевреси
не узун курулмуш,
Казарманын ичиндә
бөдүк тә аралыа
Шиндән сора да бизә
лүшнә карашыа,
Надичавнын бостанлары
байларди бетер,
Ах надичав, надичав,
аскерин етеп,
Ез ашаны айтардән
бөдүлдән бетер...

Тавирни ерлериндә гагоулар булмушса,
кысмет, оннарын араларындан инсаннар най

алмышлар Бүүк Октябри Социалист революциясында, гечирмишләр Ватандаш жеңгиндә.

Буралы инсаннар тутэрлар аклыларында ким о жеңктә пай алмыш, биркач адбән етиштирдим араштырмаа. Олмады оннар вар чок, ләзым таа топламаа материал, ама бана гелер ки не билинер бүүнкү гүндә, мераклы гележек бизим инсана.

Чок интересли ишлер билер етмиш йашында бабу Жейнова Мария Дмитриевна да хәм онун оулу Лефтеров Георгий Георгиевич.

Лефтеровлар, башка инсаннар да, аниэттылар, ани Ватандаш вақыдында гагоузларың раларыңдан чыкмышлар Костандов Иван Афанасьевич, дуумасы 1894-жу йылдан, аниадэрлар, ани 1918-жи йылда о илк милиция комиссарыймыш Акимовкада, онунан бүлә чалышмышлар курмаа Совет куведини Койпакчи Петр Иванович, Сяров Иван Федорович, Дуроманжи Егор Васильевич, Маринов Мирон Егорович. 1919-жу йылда, ачан бийаз гвардияжылар алэрлар касайбайы, оннары тутэрлар кадетлэр да каиээрлар канана. Чожуклар са оннар хевен ондокуз-ирми йашындаймышлар, ачан гөрерлэр, ани оннары истеерлэр урмаа куришума, насыл йапэрлар да качэрлар. Атламышлар үчүйжү каттан ерә, ама куртуямушлар.

Кырмазы Аскер кувалээр бийазлары, ани бир парча вақыда оннар гелә гирерлэр Акимовкада да булэрлар Костандовун евини да чыкарынта дүверлэр өлдүрунжә анасыны, сора куришума урмушлар комиссарын кардашыны Костандов Степан Афанасьевичи. Ватандаш жеңгиндән сора, Иван Афанасьевич ишлемниш Акимовкада банкын башы, сора чок бийл йашамыш Мелитопольдә.

Ватандаш жеңгин вақыдында Запорожья тарафыңдан дийл бир керә гечмишләр бийаз-

лылар, савашмышлар алмаа чоҗуклары күй-лердән кенди бандаларына. Ама чифтчиләр сакламышлар оулларыны хем бейгирлерини дә.

Бозажы Тодур батү, Дока булүнүн кожа-сы, аннатты бизә, ижә 1919-жу йылда, он-нарын аулуна гелмиш бир бийаз офицер да башламыш арамаа онун батүсүнү Илишкайы, ки алмаа женгә ону. Чоҗук са сакланмыш тавана. Офицер арамыш ону, арамыш да бу-ламамыш. Сора буләр бейгири да аләр ону, хем үнклер не буләр ичердә: пешкир, па-ла, чаршаф, йорган. Сора сокакта хызланды-рәр бейгири да башлээр сыбытмаа о тертип-лери нерейн оларса. Осой үфкесини чыкар-мыш.

Александровкада йашээр Казабаш Евге-ния Ивановна 1905-жи йылдан дуумасы, о шиндән сора йуфка саалыктан. Бабу верди бизә кожасынын фотографиясыны 1922-жи йылдан измет едаркән Кырмызы Аскердә, ка-валерияда. О фотода чыкарылы Казабаш Ан-дрей Иванович хем таа үч кавалерист онун полкундан. Отузунжу йылларда Андрей Ива-нович олмуш активист колхоз дүзмесиндә, иш-лемиш сельсоветтә, ама сталинизма вакидын-да адамы ики керә репрессияламышлар да өлә дә капаннарда кайбелмиш.

Бүүк Ватан женгиндә

Запорожье гагоузларын араларында генч чоҗуклар, насыл хепси оланнар, измет едәр-мишләр Кырмызы Аскердә, да ачан чекедер Бүүк Ватан женги гидерләр фронта. Дүүшер-кән Ватан ичин өлүм булмушлар Казабаш С. И. 1944-жи йылда Польшада урулмуш Я. П. Топалов, фронтта өлмүшләр Н. Н. Фы-чыҗы, А. Н. Дорманҗы, М. П. Қолпакчи.

Приазовск районунда Гамовка күйүндә жәнктә кайбелмишләр А. П. Топалов, Д. А. Чирак, Хаджірадов, таа башкалары да.

Гечмиш жәнги баштан-башадан Валканешли (Вылчанск күйлү) Акинжалы А. В. Она Ватан вермиш орден «Отечественной войны II степени», медалья «За боевые заслуги», «За освобождение Варшавы», «За взятие Берлина».

Сяров П. Г. жәнк етмиш сапер (I Украинский фронт, 44 отдельный инженерно-саперный батальон). Ватан нышаннамыш Сярову медальләрлән хем о каблетмиш орден «Отечественной войны II степени».

Пек мукайет хем гиргин гөстермиш кендисни жәнктә Докуз Кирил Кирилович. Аскердә о олмуш зенитчи. (10 отдельный зенитно-пулеметный полк) Докуз К. К. кенди куршуматачынан тутуштурмуш немцә учааны, дүшүрмүш дийл бир фашист аеропланыны. Бу гиргинник ичин Докуз К. К. каблетмиш ики медаль «За отвагу». Бир дүүштә 1945-жи йылда февралин бешиндә К. К. кабледер контузия. Онун карысы коруйэр бир газета, ани таа фронттан калмыш. Орада йазылы, ани Докуз К. К. пек кезчи зенитчиймиш.

Чок чиркин дүүшлердән гечмиш Гамовкалы Карамилев Михаил Константинович. О пай алмыш чок операцияларда, ангылары гирмишләр историейә нижә: «От Волхвы до Невы». (II Ударная армия). Бир керә Карамилев датмыш фашистлерин дзотуну да бу гиргинник ичин каблетмиш орден «Славы III степени». Вар онун гүүсүндә орден «Отечественной войны I степени», медаль «За оборону Сталинграда» хем таа башка нышаннар.

ГИРГИН АРТИЛЛЕРИСТ

Славалы бир жєнк йолу гечмиш гагоуз Маргарит Василий Иванович, ангысы шинди йашээр Акимовкада да таа ишлеер хем чалышєр йукарда тутмаа ветеранын адыны.

О адам йазды бизя аклына гетирмеклериин гагоуз дилиндя. Ветеран аниатты несой о жєнк етмиш.

Илк атешли ваатизи Маргарит В. И. каблетмиш 1941-жи йылда Москваы коруйаркан. Бу дуйшлєр ичин о каблетмиш медаль «За оборону Москвы». Сталинградын йанында, Василий Иванович жєнк етмиш артиллерияда. Оун топчулары гиргин дуйшєрмиш да йакармышлар фашистлерин танкларыны. Бу гиргиник ичин о каблетмиш орден «Красная Звезда» хем медаль.

1943-жy йылда Маргарит В. И. най алєр чиркин дуйштя Курск касабанын йанында. Уч гyн оинарын топлары хеп атеш едєрмиш:
— Атеш! Атеш!...

Душманиарын танклары каршы чыкмышлар Прохоровка куйyн йанында, савашмышлар копармаз бизим фронта. Да бурада Маргаритин топу ер гyн yч танк атакасыны дургудармыш. Ама еп зор гyнyймyнш шолyн докuzu. Артиллеристлєр дургуутмушлар дорт атака хем тутуштурмушлар yч фашист танкы.

Ежел денемини Маргарит дийл бир керя та. Витебск касабанын йанында оинары сармышлар немцелєр. Душманнар савашмышлар даатмаа датмаа топ бөлyмyн позициясыны. Старший сержант Маргарит верер изин ха-

зырламаа тоңу. Наводчик кезленер, ама Маргарит беклеер бираз да ачай душманнар йаклашэрлар йакыи, танклар олэрлар каршыда, командир верер изии:

— Фашистлерин танкларына, атеш!

Озаман оннар тутуштурмушлар үч танк. Тездә гелер йардым. Да дүүштән сора булэрлар орада ирми олү немцә. Бу дүүш ичин Маргарит кабледер орден «Славы II степени». Хепси онун артиллеристлери кабледерләр орден.

Зор саймаа кач атака дургутмушлар Маргаритин артиллеристлери 1480 гүнүн ичиндә.

Москвадан Балтикайадаи — бу сой йол гечмиш Маргарит В. И. Онун «расчету» йакмыш 8 танк, 20 машина техникайлаи, биркач бронетранспортер хем үзлән фашист.

Бүүик- г-идә Маргаритин гүүсүндә йалабийэрлар «Слава ордени» II хем III степени, «Красная Звезда», ики орден «Отечественной войны», орден «Трудового Красного Знамени» хем чок медаль.

Гагоуз халкын оулу

Сарармыш ески газета «За советскую Родину» 1945-жи йылдан. Орада йазылы нижә гагоуз Антон Буюклы йашамыш битки минутларыны.

«Японнар сык-сык атеш едерләр пулеметларлаи бизим аскерлерә, оннар синерләр ерә. Батальон командирин йардымжысы капитан В. И. Котенко сорэр:

— Ким даадажэк душман дзотуну?

— Бән йапажам бууу,— илкни сөлеер коммунист Буюклы.»

Зор чыкмыш бу дүүш бизим пехотайа. Японнар дийл бир йыл хазырланмышлар корунмак ерлерини. Харамит байырларында душманнар коймушлар чок дзот. Оннарын

бири дургудэр 165-жи стрелок полкунун икин-
жи батальонун бешинжи ротасыны, нередä из-
мет едәрмиш сержант Буюклы.

...Антон чыкыеврер хендектән да сүрүне-
рәк итирер илери пулемету «Максим», кору-
нарак онуннан душман куршумнарындан. Со-
лдатлар хепси бакэрлар хендектән. Долай
ачыклык, сакланмаа йок нередä. Антон гечи-
верер силәхыннан бир дережиктән, кезленер
да колверер биркач сыра куршум япон дзо-
туна. Хакына, о сайылармыш ен кезчи полкта.
Онун куршумнары чимчирик чактырэрлар дзо-
тун аазы долайында. Орадан жувап едерлар
атешлән. Ама Буюклы йаваш-йаваш хеп йак-
лашэр дзота. Японнар ону чоктан гөрдүләр
да шинди савашэрлар өлдүрмәә. Куршумнар
бичерлар отлары, урулэрлар «Максимин» кал-
канына да жыннайып учэрлар хер тарафа. Бир
куршум, гечип кез аралыындан разгелер Ан-
тона... Карарэр солдатын гөзлери, ама йок на-
сыл дурмаа... илери... илери.., Ачан о йакла-
шэр дзота өлә бир ирми адым, салэр бир
граната Атеш... Душман куршуматачы сусэр.
Котенко калдырэр солдатлары атакайа, ама
бу вакыт япон силәхы генä колверер йалын
безлерини. Бизим солдатлар башлээрлар се-
рилмәә ерә. Ачан гөрер буну Антон Буюклы,
итирер пулемету илери да сора.. кенди аба-
нэр гүүдесиннән амбразурайа. Душманнарын
куршуматачы тыканэр... Рота баарэр «Ура!»
да тез алэр японнарын позицияларыны. Ба-
тальон гечер Харамит байырларыны. Солдат-
лар гөмерлар Антон Буюклайы о топракта
да емин верерлар енсемәә душманары.

Ким бу гиргин чожок, нередä онун дуума-
сы, кимнердән чекилер онун сой көкклери?

Антон Буюклы ичнн вар чок кийат хем
статья йазылы, ама бүүнкү гүнә кадар бир
дә йазыжы йазмады хализ аслысыны.

Тә неләр үрендик биз онун хализ сенселе-синдән бизим экспедициямызда. Антонун бобасы Ефим Кириллович хем мамусу Федора Степановна өлерләр отузунжу йылларда да Антон гидер ишлемәй Павлограда, сора да 1936-жи йылда ону алэрлар аскерә Сахалина. Аскерликтән сора о калэр орада ишлемәй, евлелер. Бүүнкү гүндә Запорожье касабасында йашээрлар онун карысы Полина Федоровна хем оулу Анатолий. Биз булдук Мелитополь касабасында Антон Буюккынын кардашыны Буюккы Константи Васильевичи, кызкардашыны Меланья Ефимовнайы да оннар аннаттылар Антон ичин, онун күчүклүй ичин. Константи Васильевич хем Меланья Ефимовна аннаттылар этнографлара чок масал гагоуз дилиндә, солейиш, маанә, чалдылар түркү. Бу инсаннар билерләр чок ески ишләр, тутэрлар аклыларында фольклор йаратмаларыны. Оннарын аннатма ларыны ләзым коймаа гагоуз фольклорун алтын фондуна. Оннарда вар уйгун фотографиялар, нередә чыкарылы Буюккыларын сойу. Вар бириси, ангысында Антон чыкмыш аскерликтә Сахалиндә. Шинди орада вар касаба Буюккы. 1965-жи йылда Антона бизим Ватан верди шанлы ады — Герой Советского Союза.

Чок солдат өмүрү куртармыш Антон о дүүштә августта 1945-жи йылда. Кенди жаныны курбан вермиш барыш ичин. Кырктан зиедә йыл шиндән сора, насыл женк битти, ама бөлә инсаннары биз бир заман да йок насыл ундудалым. Гелди вакыт гагоузлар да билсин кенди геройларыны.

Не гечирмишләр инсаннар...

Александровка күйүндә йашээр заамент ветераны Райчева Евдокия Степановна. О бир жўмбўшчў ихтиар хем пек акыллы. Зор олмуш бу инсанын йашамасы, онун кожасы олмуш женктан сора да кары кенди бўўтмуш ушакларыны, ишлемиш колхозда, инсаннар айырмышлар ону председатель. Озамап лазыммыш пек чок ишлемая. Евдокия Степановна ападэр:

— Гелди низин йазылмаа танк колоннасына, лазым топламаа нара. Гезерим, лафедерим инсаннарлан, топладык, йаптык не лазым, Ачан аачлык олдуиду отуз үчүнжў йылда, нелар гечирдик. Сора женк, женктан да сора, ех-хей некадар инсан бан куртардым бу бийаз дўннеда...

1943-жў йылда женк гечармиш кар Александровканын орта еридан. Хепси инсаннар, карылар, ушаклар сакланмышлар маазалара. Зера олармыш ола, ани бир гўндә Александровкайы алармышлар совет солдатлары, сора кўй гечармиш фашистлерин елиня. Бир гўп, таман бизим солдатлар булунармышлар Александровкада, немцелар башлээрлар топларлан дўумая кўйя, да Райчеванын аулунда бомбадан йараланер бизим бир генч солдат. Патламак дўшүрер ону бейгир үстүндан, сая бажааны йаралээр.

Евдокия Степановна ападэр:

— Чыктым бан маазадан, бакарым аулун ардында йатер бир солдат бажаа каны, бейгир да йанында дурер. Ачан гөрдү бени, башлады йалвармаа: «Тетя, спасите меня, спасите меня...!» «Совет солдатлары са чыкмыштылар кўдан, чекилмишлар гери. Не йапмаа? Дуйарым, ани шинди немцелар гирежеклар кўй ичиня. Туттум бан о чожуун колтукла-

рында да сүрүдүм ону маазайа, койдум йа-расына бир парча домуз йаасы да бааладым парчайлан. Бир афтадан сора гелдиләр бизим солдатлар да алдылар о чожуу.

Алтмыш единжи йылда бир гүн, бакэрым евин йанында дурду бир машина, чыкэр ондан бир адам хем кары, йаклашэрлар бана. О деер: «Не узнаете меня, тетя?» Бән таныдым ону да башладым ааламаа. О чожук, йашээр Белоруссияда, фамилиясы Орлов. Гетирди бана түрлү баашыш. Ики керә долашты бени. О, бажааны алыштырдынан гечмиш бүтүн жеңги.

Пек чок ишләр кенди йашамасы ичин аннатты бизә Евдокия Степановна, коллективизация ичин дә, жеңк ичин дә, нижә зорда йшамышлар, нижә исләлык тә гөрмүшләр. Бурадакы инсаннарын ежеллери хепсинин бензеерләр ама хепси аннадэр коллективизация ичин, жеңк ичин.

Чоју Александровкада хем Акимовкада аннаттылар бизә, ани жеңк вакыды орада вармыш саклысаваш организациясы, орайы гирәрмишләр украиннәр, руслар, гагоузлар хем болгарлар х. б. Димитровка күйүндә саклысавашчылары саклармыш Килафлы Николай Петрович. Бу адам коммунистмиш. Подпольщикләр сапада дурармышлар мазада. О вакыт са фашистләр, ромын солдатлыра гезәрмишләр евдән евә да сойармышлар не вар. Да Килафлы Николай Петровичин окар нервалары герилмиш, ани бир гүноун тутэр жан ери да о өлер. Зормуш о 1942—1943-жү йылларда йашамаа оккупация алтында, душманнар пек зиетләрмишләр инсаннары. Ромын оккупантлары окардан зихир инсаннармышлар, ани оннары бүүи дә бетвалээрлар. Бозажы Тодур батү аннатты, нижә бир ромын-оккупант 1943-жү йылын, капу

ашыры атеш етмиш да урмуш куршуна она-
ты йашында кызчаазы, ады онун Камбур Ма-
трена.

Фашистлерин полициясы тутмушлар ком-
мунисти Колпакчи Савелий Ивановичи да
1942-жи йылда ону асмышлар Мелитопольдä.
Бу адам ичин хенси сөләрди пек ислä лаф-
лар, пек уйгун хем дору адаммыш, чок ыйл
ишлемишти бухгалтер детдомда. Онун чожуу
Леонид йашэр Феодосияда.

Чок инсан пай алармыш дүүшлердä окку-
пантлара каршы. Тә не аннатты бизä Сено-
косова Евдокия Ивановна. Бу кары йашээр
Акимовкада.

— Беним кызкардашым Костова Мария
Ивановна ишләрди 1940-жы йылда секретарь
сельсоветтә. Ачан жөнк чекетти оннар эва-
куациейә гиттиләр, ама фронт оннары геч-
мишти да биркач вакыттан сора о гелер ева.
Бир афтадан сора полиция алды ону да клуб-
та дүверләр мос-мор йапэрлар. Бу дүүмек-
тән сора алдылар ону Варвара гүнү да гетир-
миштиләр Кырма. Орада варды бир «Крас-
ный совхоз». Бән ики керä гиттим долашмаа.
Татарлар орада түфеклерлән дурардылар,
йаклаштырмаздылар кимсейи, сийректә саде.
Маму да икинжи керä гитти долашмаа ка-
куйу. Биркач вакыттан сора оннары урмуш-
тулар куршума да сыбытмыштылар пынара.
Орада шинди койулу бир памятник, чок ин-
санын хысымнары орада өлдүрүлмүшләр. Хер
йылын гелерләр инсаннар долашмаа о памят-
ник...

Бу инсаннар ичин вар насыл чок аннат-
маа, узун да йазмаа. Оннарын йашамалары,
историялары гечмишләр башка түрлү, дийл
нижә бессарабиялы гагоузларын. Бурада За-
порожьедә оннар йашамышлар революциядан
сора бол. Оннар аннадэрлар НЭП ичин, би-

зим сә ихтиарлар билмеерләр не о; оннар ан-надэрлар отузунжу йылларын коллективизациясы ичин, нижә аачлык олмуш 1933-жу йылы, пек чок жан алмыш о йылларда. Бу зорлук Сталинин бетеринә, сөлеерләр инсаннар. Ама хеп окадар бурадакы гагоузлар чалышмышлар дүзмәә Совет куведини русларлан, украинәрлән да биз гөрериз, ани бурада оннар кувет вермишләр, кан дөкмүшләр. Бизә бу аннатмаклар гелерләр пек мераклы, сансыл гагоузларын историясы генишленер, таа оләр долумну. Не сой лазымныдыр бу история бизә, үренижилерә дә, башка инсана да. Зерә билмедийнән, нижә бизим инсаннар да пай алмышлар ен нышанны ишлердә историяда, бизә зор олажак тербилемәә ушаклары дору. Зерә жан паклы гелер озаман, ачан инсан билер, ани ондан илери онун дәдулары, аналары бобалары тер дөкмүшләр, кан дөкмүшләр Совет куведи ичин.

Лазым таа гитмәә Таврия гагоузларына, таа лафтемәә оннарлан, йазмаа оннарын аннатмаларыны, топлмаа орда фольклор. Бу пек зенгиннедежек бизим халкын культура-сыны.

ИЧИНДЕКИЛӘР

Предисловие. Г. Топузлу, кандидат исторических наук	3
Чеккет Николай Тукаи (Чеккет Николай Тукаи)	6
Ониары чармыши революция (Их позвала революция)	11
Кыйак адам (Бесстрашный человек)	22
Кайбедерләр өмүрүнү си ий инсаннар (Погибли лучшие...)	27
«Комитетул болшевик дин Комрат» («Большевистский заговор в Комрате»)	35
Кыйметлик (Достоинство)	45
Түркү (Песня)	52
Интернационалист	57
Ониары зиглемши сигуранца (Их пытали в сигуранце)	62
Дорулук йолунда (Дорога чести)	72
Куришумар алтында (Под пулями)	76
Легендалы Мария Славноглу (Легендарная Мария)	80
Сталинградлы аскерлери (Солдаты Сталинграда)	83
Венгер топраанда (В боях за Венгрию)	88
Кычаклы ветераннарын аниатмалары (Рассказы ветеранов)	92
Гиргичерин бири (Один из смельчаков)	99
Япон йаамурлуу (Японская шивель)	102
Запорожье гагаулары (Запорожские гагаулы)	105

Булгар Степан Степанович

Пламенные сердца

(на гагаузском языке)

3-я редакция К. Друмова. Редактор Д. Топузлу. Художественный редактор В. Кичуровский. Технический редактор Г. Андрусва.

Слово и набор 28.07.88. Подписано к печати 22.09.88. Формат 70x90¹⁶. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать вкляжак. Усл. печ. листов 4,69+0,63 вкл. Усл. кр. отт. 5,63. Уч.-изд. листов 4,61+0,59 вкл. Тираж 3000. Зак. № 659. Цена 80 коп.

Издательство «Карти Молдовеняскэ», 277001, Кишинев, пр. Ленина, 180.

Центральная типография, 277068, Кишинев, ул. Флоридор, 1. Государственный комитет Молдавской ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговле.

